

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Т. В. Чухліб

**КОЗАЦЬКИЙ УСТРІЙ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(остання чверть XVII ст.)**

Київ 1996

Т. В Чухліб. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.).— Інститут історії України НАН України, 1996. — 90 с

ISBN 5-7702 1205 5

У праці висвітлюється історія козацького устрою та державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній чверті XVII ст., яка розкривається через призму міжнародних відносин країн Східної та Південно-Східної Європи. Досліджується військово-політична діяльність маловідомих до цього часу козацьких гетьманів Є. Гоголя, С. Кунницького, А. Могили, Гришка, Стеценка, ССамуся та інш.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, усіх, хто цікавиться історією України.

Чухліб Тарас Васильович — к. і. н. науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор),
В. Ф. Верстюк, О. І. Гуржій, В. М. Даниленко,
М.Ф. Дмитрієнко, В.С. Коваль, М. В. Коваль,
О.І.Ганжа (відповідальний секретар), *Н.А.Шип, І. С. Хміль*

Набір та редагування автора

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

ISBN 5-7702-1205-5

© Інститут історії України НАН України

Вступ

Правобережна Україна, яка за Андрусівським договором 1667 р. мала відійти під владу Речі Посполитої, фактично не підкорялася варшавському урядові і до середини 70-х років XVII ст. була частиною Української козацької держави. Тільки після відмови П. Дорошенка від гетьманської булави (1676 р.), а також спустошливих Чигиринських походів багатотисячної турецької армії Магомеда IV у 1677—1678 рр. власне українська політично-адміністративна структура на правобережних землях тимчасово занепадає. Однак, хоча за міжнародними договорами останньої чверті XVII ст. (Журавницьке перемир'я 1676 р., Бахчисарайський мир 1681 р., «Вічний мир» 1686 р., Карловицький договір 1699 р.) Правобережна Україна й потрапила під сфери впливу польського короля і турецького султана, влада кожного з монархів в окремі десятиліття досліджуваного періоду була тут суто номінальною.

Незважаючи на те, що стремління українців до утвердження власної держави отримали відносну поразку на теренах Правобережжя, традиції визвольних змагань продовжували жиги у свідомості їхньої еліти. Поступово тут починає відроджуватися головний чинник української державності в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу — козацький устрій*. Також отримує новий поштовх інститут гетьманства. Слід відзначити, що українська історіографія через відсутність повноцінної джерельної бази майже обійшла увагою проблеми внутрішнього розвитку козацького устрою Правобережної України в останній чверті XVII ст. Зокрема до цього часу залишається не висвітленою діяльність таких гетьманів правобережного

Термін «козацький устрій» було введено до наукового обігу вітчизняною історіографією XIX ст., яка розуміла під даним **ОЦЬ"СІНЯМ** градкцЛий дл*. українських земель дру. аї г.оллвини XVII—XVIII ст супілілію-клітмчий устрій. Конкретизуючи цю характеристику, відзначимо, що у наїїг рлілдіці не поняття використовується «ля **ОМ** ачі ня територіального **•ійськкоао-адмінісіраїтіаного** поділу, який полягав у полккоао-сотенній організації козацької Укпніні.

козацтва від Імені польського короля, як Євстафій Гоголь (1675—1679), Степан Куницький (1683—1684), Андрій Могила (1684—1689), Гришко (Грипко) Іванович (1689—1692), Самусь (Самійло) Іванович (1694—1699). Недослідженим залишається період гетьманування «турецьких» і «татарських» ставленників — Ю. Хмельницького (1677—1681), Г. Духи (1681—1683), С. Лозинського (Стеценка, 1686—1695) та інш. Сучасні дослідники козацької доби не багато знають і про кількісний склад та структуру військово-адміністративних органів правобережного Війська Запорозького. Пошукова робота в архівосховищах України, Росії і, особливо, Польщі допомогла висвітлити ці та інші маловідомі питання національної історії.

Не викликає сумніву той факт, що риси правобережної української державності були частково аналогічними устроєві Лівобережної України (це дає нам змогу поряд з традиційно вживаним у науковій літературі означенням «Лівобережна Гетьманщина» застосовувати термін «Правобережна Гетьманщина», які б об'єднувалися означеннями «Гетьманщина», або «Гетьманська Україна»). З іншого боку полково-согенний устрій Правобережної Гетьманщини розвивався у більш складних військово-політичних умовах і не міг претендувати на доконаність своїх інститутів.

Вважаємо, що нині існує нагальна потреба в об'єктивному і всебічному дослідженні питань, пов'язаних з складними процесами функціонування козацького устрою Правобережної України. Можливо на більшість з них читач знайде відповідь у цьому невеликому за обсягом, але насиченому фактичним і теоретичним матеріалом (який викладено згідно проблемно-хронологічного принципу), дослідженні.

1. Політичний статус Правобережної України і а сзтілі міжнародних відносин

Останні десятиліття XVII ст. внесли досить великі зміни у співвідношення сил між державами Східної та Південно-Східної Європи, які значно вплинули на політичний статус Правобережної України-Гетьманщини. Згідно тверджень польських істориків «українсько-кезлц»ка проблема, яка виникла у 1648 р займала європейську дипломатію аж до початку XVIII ст. Власне то була проблема структурюванчя унітарної, а з другої половини 60-х Др. іюліцен гричної Української козацької держави у геополпнчному просторі оточуючих її країн.

17.IX.1676 р. у м. Журачно між уряд?ми Османської імперії і Речі Посполитої був підписаний мирний договір. Ця угода

стала заключним актом польсько-турецької війни 1673—1676 рр. за право володіння українськими землями Правобережжя. Журавницький договір втретє за короткий проміжок часу розчленовував козацьку республіку, що постала за часів Б.Хмельницького між більш сильнішими сусідніми державами. І якщо Андрусівське перемир'я 1667 р. та Бучацький трактат 1672 р. не встановили остаточної влади якогось із монархів на Правобережній Україні в силу самостійної політики українського гетьмана П.Дорошенка, то договір у Журавно мав практичні наслідки для поділу правобережних земель протягом наступних років.

Укладенню цієї мирної угоди передували такі події. 13X.1676 р. на раді польського сенату у Жовкві вирішили надіслати комісарів для ведення переговорів з Ібрагімом-нашою, який очолював турецьке зійсько, що перебувало на українських землях². Для польських дипломатів це було нелегке завдання, адже військова ситуація складалась не на користь Яна III Собеського. Тим більше, що комісари мали вимагати повернення всієї території Правобережної України за винятком Кам'янця-Подільського з навколишніми землями. Звичайно, що такі пропозиції польської сторони були відхилені турецькою делегациєю. У перерві між засіданнями польсько-турецької комісії у ролі посередника намагався виступити молдавський господар Г.Дука Він прагнув переконати представників Речі Посполитої у правомірності завоювання турецьким султаном території Правобережжя³. Але польські дипломати не погодились на поступки, внаслідок чого потрапили під тиск погроз турецьких послів. Румелійський паша Алі і анатолійський паша Гусейн, які представляли інтереси Османської імперії, все настирливіше вимагали право на володіння усіма правобережними землями, за винятком Білої Церкви і Павлочч

Невдовзі усвідомлення того, що військові сили Туреччини мають значну перевагу змусило Яна III запропонувати раді сенату знайти компромісне рішення і укласти мирний договір. 14.X.1676 р. комісари Є. Велгорський і Т. Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-наші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди. Вони полягали в тому, що по-перше, Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана; по-друге, до Корони Польської відходила територія навколо Павлочч і Білої Церкви разом з цими містами; по-третє, міста Немирів і Кальник мали залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться з султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої повинно було вирушати до турецької столиці не пізніше, ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Магомедом IV)⁴. 17.X був підписаний

остаточний текст угоди. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польського трактату, який був укладений у 1672 р. Текст Журавницького договору складався з восьми статей. Територіальний спір між Річчю Посполитою і Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада розповсюджувалась тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської і паволоцької фортець). Про належність Правобережжя козацькому гетьману, як фіксувалося у попередньому варіанті договору, вже не згадувалось. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами⁵.

На нашу думку, оцінка Журавницького договору, його наслідків для України та впливу на розвиток міждержавних відносин у Східній та Південно-Східній Європі ще не отримали належної оцінки в вітчизняній історіографії. Адже майже чверть віку (до рішень Карловицького конгресу 1699 р.) Туреччина мала міжнародно-юридичне право на володіння південними землями Київщини та Поділля. Саме розподіл Правобережної України у 1676 р. спричинив політичний і економічний занепад цих земель в останній чверті XVII ст. Разом з тим Журавницька угода визнавала втрату Правобережною Гетьманщиною міжнародної правової суб'єктності як державного утворення. Аналізуючи причини занепаду козацької державності того часу літописець С. Величко переповідав устами кошового стамана Запорозької Січі І. Сірка, відзначаючи, що розподіл України став можливим «через незичливі змовини сусідніх монархів»⁶.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилась чотирьохлітня польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, яка склалася навколо Правобережної Гетьманщини, не була повністю вирішена. Про свої «права» на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу у порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережну Україну, але вже поміж Портою — з одного боку, і Московщиною та Лівобережною Гетьманщиною — з іншого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавницького договору продовжували тримати свої війська у правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на Правобережжя⁷.

10.VIII.1677 р. до Стамбулу прибув великий посол короля Я. Гнінський, який отримав завдання вимагати у султана повернення під владу Корони всієї території Правобережної України⁸. Польських урядовців дуже схвилювала політика

турецького уряду, направлена на відтворення васальної української державності, яка проходили під гаслом створення «князівства Сарматії і Малої Русі» на території Київщини і Брацлавщини⁹. Управляти українським князівством мав колишній гетьман Ю. Хмельницький, який з 1669 р. перебував у турецькому полоні.

Посольство Я. Гнінського майже рік перебувало у Туреччині. Згідно з отриманими інструкціями у випадку, коли турки не погодяться з польськими вимогами, великий посол повинен був «випрошувати» лише ту частину Правобережжя, яка лежала на північ від лінії Трахтемирів-Рашків. На Поділлі кердон мав проходити від Бару через Меджибіж, Язловець до Чорного Острова¹⁰. Крім того, за польськими пропозиціями турки не мали права утворювати поза кам'янецькими землями жодних адміністративних утворень (еялетів); а також тримати в інших правобережних містах військові гарнізони. Існував ще один варіант поведінки польського посла — обмежитися визнанням королівської влади над Білою Церквою, Павлоччю, Кальником, Немировим і Брацлавом". Однак, після тривалих переговорів між Я. Гнінським, Мустафою-ефенді та Магомедом IV, турецьким султаном був підписаний так званий Константинопольський трактат (7.IV.1678 р.). Власне це була ратифікація Журавницького договору. Але шостий пункт, який торкався «українського питання» змінювався. Тепер «Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Павлоч повинні залишитись під Польщею»¹². Обидві «високі сторони» брали на себе зобов'язання призначити комісарів для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося трохи згодом, у '680 р.¹³.

Від часу укладання Бучацького договору, Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана — своїм гідданим. Втручання Московської держави і перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого «намісника» в Україні. Але Ю.Хмельницького ще потрібно було «посадовити» у Чигирині, який знаходився під владою І.Самойловича та московських воевод. Гетьманська столиця відіграла важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому влітку 1677 р. турецька армія здійснила намір захопити Чигирин¹⁴.

Виснаженій у довголітніх війнах з Річчю Пос плитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст. було не під силу боротися з могутньою Османською імперією. Наприкінці грудня 1677 р. до Стамбулу вирушило московське

посольство начолі з сто/ьником А. Проскуровим. В інструкції послам, що затверджувалась царем Федором, містився цікавий пункт, який торкався України. Відзначалося, що вона «з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулася під владу царя»¹⁵. У зв'язку з цим, говорилося далі в наказі послам, султан не мав права приймати у підданство гетьманів Війська Запорозького і тим самим претендувати на володіння Україною. Положення цього документу, який був типовим для московської політики «післяперяславського» періоду, на думку царя, мав засвідчувати законні права Московщини на українські землі. Дискусійність такої «легітимності» очевидна і є проблемою іншого дослідження. Але навіть якби й існувало історичне право московитів на володіння Україною (про що твердить російська шовіністична історіографія «від найдавніших часів до ьаших днів»), то в 1667 р. государі «Всієї Русі» власноручно відмовилися від її більшої правобережної частини: «...Козаків з другого боку (Правобережжя. — Т.Ч.) Його Царська Величність звільняє від присяги виконаної собі на підданство»¹⁶. Султан Магомед IV трохи «збив пиху» російським дипломатам, не допустивши їх навіть до аудієнції — Порта виконувала план другого «переможного» походу на Чигирин, який відбувся у серпні 1678 р.

Варшавська еліта була дуже занепокоєна можливістю мирного урегулювання російсько-турецьких стосунків. Адже у цьому випадку першою постраждала б Річ Посполита. «Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну» — відзначав познанський воєвода¹⁷. Тому уряд Польщі переорієнтовується на те, щоб покращити відносини з Московією і змусити її виконувати пункти Андрусівської угоди. 17.VIII.1678 р. у Москві був укладений черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р.¹⁸. А 31.I.1679 р. у Гродно знову відбулося спільне засідання польських, та російських дипломатів, де мала вирішитися проблема «вічного миру». Польща в черговий раз вимагала від Москві: повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, із-за чого виникла нова війна і «бунг козацький, які за вітчизну свій Київ мають»¹⁹. Таким чином, підсумовували російські послы, Польща не мала ніякого права вимагати норсрнення Києва, та українських земель²⁰. Поки московські та польські послы звинувачували один одного у невиконанні Андрусівського договору, лівобережний гегьман І;Самойдович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у т. зв. «великих згонах» місцевого населенті на Лівобережжя.

Одночасно з цим, Московщина шукає шляхів до примирення з Туреччиною. На початку 1679 р. до Стамбулу прибули царські побли В. Даудов та Ф. Старков²¹. Але їхня місія виявилася невдалою: «„Москва з турками не догодилась, з нами зараз хоче» — так оцінював тогочасні напрями зовнішньої політики царя Ян III Собеський²². Трохи згодом, вже Магомед IV, побоюючись можливості укладення «вічного миру» між Росією і Польщею, звертається за посередництвом до молдавського господаря Г. Дуки. Той прислав до Москви посольство начолі з Я. Білевичем. У квітні 1679 р. молдавський представник повідомив російських бояр, що Магомед IV готовий укласти з ними мирний договір²³. Головною умовою турецької сторони було встановлення кордону між володіннями обох монархів, який би пролягав по Дніпру. Правобережжя мало належати Порті, а лівобережна частина України — Московській державі. Султан навіть погоджувався віддати цареві Київ. Звичайно, що у Москві з великим задоволенням прийняли дані пропозиції. Разом з тим, йдучи на дипломатичну хитрість, московський уряд зауважив, що у царському підданстві мають перебувати і правобережні козаки. Автоматично це означало відхід Правобережної України до російських володінь. З'їздивши до Стамбулу молдавський капітан Гілевич привіз у грудні того ж року відповідь султана, який, зрозуміло, не погодився відступити царю всю територію України. Серед багатьох причин такої відмови вказувалось на те, що і Річ Посполита не бажає вирішення даної проблеми на користь російського монарха²⁴.

Московський гар мав змогу особисто персвідчитись у цьому — влітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство начолі з П. Бжостовським та Я. Гнінським²⁵. Намаганню обох сторін укласти військовий союз проти Туреччини знову перешкоджало «українське питання». І росіяни, і поляки вже вкотре, забувши про андрусівські домовленості, вимагали один від одного права на володіння всією Україною, як Лівобережного, так і Правобережного. У даному випадку Москва вела хитру дипломатичну гру, результатом якої повинен був стати майбутній мир з Османською імперією²⁶. Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною. «„Зрадники, жиди, про мир домовляються і нас поганинові на відлов віддають, перся яким з батьківських місць тікати мусимо» — обурювався з цього приводу Ян III Собеський²⁷.

26.VIII.1680 р. до Кримського ханства (хан Мюрад-Гірей отримав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація начолі зі стольником В.Тяпкіним²⁸. Заїхавши на Лівобережну Україну,

щоб вислухати пропозиції гетьмана І.Самойловича, і включивши до складу посольства ще одного члена (писар С.Ракович мав представляти інтереси Гетьманщини), 25.X посліди прибули до татарської столиці Бахчисараю²⁹. Більше двох місяців тривали напружені переговори. 3.1.1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана і кримського хана: «...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру»³⁰. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що «у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити..., і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими»³¹. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном у Константинополі (IV.1682 р.)³². Він вже не згадував про те, що частина правобережних земель має залишатися незаселеною³³. Однак цей мир не задовільняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та укріпити західний кордон, а Порто не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України.

Відразу після укладення договору у Бахчисараї Магомед IV почав укріплювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молд «ському господарю Г.Дуці. 14.X.1681 р. польський король повідомляв своїх послів у Москві: «...донеси і те Й. Ц. В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немрові за рішенням Султана ТурецькогоTM, а не так як в пактах є..., що *Україна козакам належать* (курсив мій.— Т.Ч.)³⁴. Саме тому, продовжував король, «коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й. Ц. М. до такого не допускав і з нами найперше спілкувався»³⁵. Безперечно, що мир між Портою і Москвою штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів за .ирення з царем.

У кінці травня—першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання цісарських посланців С.Блюмберка і Я.Жировського щодо приналежності Києва і Правобережної України, московські бояри начолі з князем В.Голіциним дали таку відповідь: «„по вчинених під Журавном договорах польський король Поділля і всю Україну по старим рубежам уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори і Салтан написав Царській Величності Київ з Іншими містами»³⁶. Наприкінці спільних засідань, відгукуючи на вимоги

посланців Леопольда I, царські дипломати заявили: «Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб все завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою Й. Ц. В у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано»³⁷. Таким чином, московська сторона знову відмовлялась від Правобережжя і погоджувалась на утримання лише Лівобережної України, але разом з Києвом.

Австрійський імператор Леопольд I та римський папа Інокентій XI настійливо добивалися від польського короля підписати мирний договір з царем на висунутих московським урядом умовах. 14.XII.1683 р. для підготовки проекту польсько-російського «вічного миру» до Андрусова прибуло королівське посольство начолі з К. Гжимультовським¹⁸. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки, на думку історика М. Бантиш-Каменського вимагали «учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними»¹⁹. Москва не погодилась з таким «сценарієм» спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. К. Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі Ю85 р., пропонував шляхті: «...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. — Т.Ч.), що їх хоче зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий™» (грошей. — Т.Ч.)⁴⁰.

Протягом зими 1684—1685 рр. польський король ще мав надію укласти мирний договір з Кримським ханством, але вона не справдилась. Не надходила обіцяна для боротьби з турками за Правобережну Україну фінансова допомога від Франції, Тільки Ватикан не лише обіцяв, але й надавав носильну матеріальну поміч королю, вимагаючи при цьому укладення мирної угоди з Московською державою. Ще у травні 1684 р. була організована так звана «Священна ангитурецька ліга» за участю Австрії, Венеції, Ватикану та Речі Посполитої, однак вона також не сприяла Яяу іІІ Собеському у його намірах утвердитися на правобережних землях⁴¹. Ці зсвнисьномолітичні чинники робили немиьучим для Польщі укладення міцного союзу з Московською державою.

Головний вузол іротиричч, як і в попередні роки, був зав'язаний на проблемі політичного становища У раїни. Небажання турецького уряду відмовигись зід зазіхань не лише на Правобережну, а і на Лівобережну Україну, робило досить напруженими **москоЕЄсько**-турецькі відносини, що підштовхувало Московщину **ДО** союзу з Річчю Посполитою. Сприятлива **ЗОВНПІ**-ньопслігична ситуація, яка склалася для Московської держави

з початком боротьби країн «Священної ліги» проти Османської імперії, дозволяла царському уряду мати певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання у другій половині XVII ст. — питання про володіння Україною⁴².

А тому, у лютому 1636 р., в Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили у дуже напруженій атмосфері, в зв'язку з тим, що обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини⁴³. І все ж 6.IV був підписаний текст договору, що складався з 33-х статей⁴⁴. «Вічний мир» став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України ні дві частини. «Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лізобсережної України —Т.Ч.)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи» — г оголошувала четверта стаття⁴⁵. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, адже «їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром™ не будуть і не велять приймати у свою оборону»⁴⁶. Але, разом з тим, не було вирішено проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель вздовж Дніпра, від Стайок до Чигирина — «„ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер»⁴⁷. Отже, московсько-польський договір 1636 р. хоча і закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, але не вирішив одного з головних питань територіального спору між обома державами — проблеми політичного статусу правобережних земель Подніпров'я.

В зв'язку з цим, у серпні 1686 р. до польського короля було відправлене московське посольство б. Шереметьєва, яке за настійливими проханнями лівобережного гетьмана І.Самойловича мало вимокати повернення подніпровських земель під управління Лівобережної Гетьманщини.⁴⁸ Слід відзначити, що після укладення «Вічного миру», український гетьман розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною ("ро це — у наступному розділі).

Майже вся християнська Європа святкувала підписання «Вічного миру». У Польщі навіть була відчеканена медаль з приводу цієї події⁴⁹. На одному боці був зображений бюст короля Яка III Собеського, з іншого — фігури польського і московського воїнів. Тримавши один одного за руки, вони наступали на віткнутий у землю півмісяць. Під даним символом розумілася покорена у майбутньому Османська імперія. Разом з тим, зображення землі, на яку з одного боку наступав поляк, а з іншого — москвин, може асоціюватися з другим наслідком

укладеного миру, що полягав у міжнародно-політичному розподілі Української козацької держави.

¹ Невдовзі Туреччина, яка залишилась без союзників на міжнародній арені, запропонувала австрійському двору Габсбургів розпочати мирні переговори. Вони були проведені у 1688 р. за участю Австрії, Польщі, Ватикану та Венеції з одного боку, і Порту — з другого. На них знову постала проблема політичного статусу Правобережжя. Річ Посполита вимагала повернення їй всіх земель «між Дніпром і Дунаєм»⁵⁰. Звісно, що ці переговори зайшли у глухий кут. Аналогічні наслідки мала дипломатична зустріч представників країн «Священної ліги» з турецькими послами у 1690 р. Влітку 1692 р. до Польщі прибув посланець кримського хана Д. Газі. Він запропонував військову допомогу Яну III у можливій війні проти Москви з метою повернення українських земель, втрачених поляками у війні 1654—1667 рр. Під час розмови з королем татарський посол намагався визначити ступінь готовності Речі Посполитої до підписання мирного договору з Османською імперією⁵¹. У березні наступного року королівські послы особисто виклали умови мирної угоди турецькому султану, а вже у серпні король отримав попередню згоду османського уряду на укладання сепаратного миру⁵². Зважаючи на несприятливий для себе розвиток міжнародних подій, турецький султан лише у 1697 р. остаточно погодився з польськими пропозиціями щодо повернення під владу короля Поділля, Брацлавщини та південно-східної Київщини. У своєму володінні султан намагався залишити лише Кам'янець-Подільський⁵³. Одночасно продовжувала вести сепаратні переговори з Османською імперією Московська держава.

Карловицький конгрес, який розпочався у середині 1698 р. мав вирішити всі спірні територіальні питання між ворогуючими сторонами. У невеличке містечко Карловичі, що у Хорватії, з'їхались представники усіх країн, які входили до «Священної ліги» (у 1686 р. до цього союзу приєдналась і Московська держава). Протилежну сторону на конгресі представляла Туреччина. Дипломатичний принцип «uti possidetis» (з лат. — після завоювання), який був запропонований австрійськими представниками не влаштував Польщу, адже правобережне Поділля знаходився у руках турків. Натомість керівник польської делегації Малаховський вимагав повернутися до кордонів, які існували між Річчю Посполитою і Портою у довоєнний період. Після сімнадцятих спільних засідань, 2.XII.1698 р. турецькі дипломати погодились віддати польському королю всю територію Правобережної України⁵⁴. У третій статті польсько-турецького договору, який був укладений 16.I.1699 р., відзначалося:

«Висока Порта зрікається з нього часу права ка Поділля і Україну, і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує»⁵⁵.

Отже, згідно з Карловицьким договором, Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже знаходились під королівською владою, то наприкінці XVI ст. Польща добилась вирішення своїх геополітичних інтересів і отримала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Разом з тям, міжнародні відносини останньої чверті століття так і не вирішили питання з подніпровською територією Правобережжя. У травні 1701 р. польські дипломати домагалися від царя Петра I та гетьмана І. Мазепи виступлення Станок. Трипілля та Трахтемирова і дозволу на заселення Подніпров'я, яке згідно договору 1686 р, повинно було залишатись обезлюдненим⁵⁶. Треба відзначити, що Карловицький мир, як і всі міждержавні договори у XVII ст., виявився недовговічним. Політичний статус Правобережної України розглядався Нарвською угодою 1704 р. між Петром I і Августом II, а також був одним з головних питань, що піднімалися системою міжнародних договорів між Річчю Посполитою, Османською та Російською імперіями у 1711—1714 рр.⁵⁷.

Таким чином, міжнародний правовий статус Правобережної України в останній чверті XVII ст., зважаючи на геополітичні інтереси країн Східної та Південно-Східної Європи постійно змінювався. У даний період політичне становище Правобережжя, що у 50 — середині 70-х рр. було суб'єктом української державності, стало визначатися зовнішньополітичними намірами урядів таких країн як Польща, Туреччина, Московщина і Кримське ханство. Окремі плани щодо правобережних земель були у гетьманів Лівобережної України, які намагались повернути їх під єдине державне управління.

2. «Правобережна» політика **гетьманської** о уряду Лівобережної України

«Протягом другої половини 60 — першої половини 70-х років для суспільно-політичного розвитку козацької України були характерні поліцентризм політичної влади і розчленованість її території»⁵⁸ — відзначають В.Смолій і В.Степанков у своїй відомій праці. Однак, на думку сучасних істориків, все ж продовжувала існувати єдина державна структура України (Гетьманщина), яка припинила своє існування лише з падінням гетьманства ⁵⁹ Дорошенка. Погоджуючись з цим твердженням,

відзначимо, що після 1676 р. головною політичною силою, яка мала повне право на повернення Правобережної України під свою владу був гетьманський уряд Лівобережжя.

«Нам, Віську Запорозькому, та сторона Дніпра належить»⁵⁹ — неодноразово заявляли лівобережні гетьмани в останній чверті XVII — на початку XVIII ст., усвідомлюючи своє правонаступництво у володінні правобережними землями, що після 1676 р. втратили державотворчий потенціал і стали ареною військової боротьби між іноземними державами. Несприятлива геополітична ситуація, залежність від московських царів не спиняли гетьманів І.Самойловича та І.Мазепу проводити різні заходи політичного, військового і дипломатичного характеру для відновлення єдиної гетьманської України. Слова ІСамойльвича, які він написав у листі від 18.IX.1676 р. до полковника І.Новицького — «...Богу від усіх нехай буде благодаріння, поневаж отчизну нашу розторгнену Україну привів під єдиного монарха і регімент (управління гетьмана. — Т.Ч.) у з'єднання» — були визначальними для всього періоду правління цього гетьмана⁶⁰.

За Конотопськими статтями 1672 р., що склав І.Самойлович на вірність московському царю український гетьман брав зобов'язання — «...без указу Великого Государя Й.Ц.В. і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писав і з усними своїми присилками зноситись не намагався»⁶¹. Обмеження у веденні зовнішньої політики хоча і не давало змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, але компенсувалось за рахунок постійної участі у підготовці проведення московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів. Зважаючи на глибоку обізнаність українського гетьманату щодо стану справ у Східній Європі московське дипломатичне відомство весь час радилося з урядом Лівобережної України⁶¹. У листопаді 1677 р. стольник Карандєєв запропонував І.Самойловичу «порадитись з старшиною про військові і інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед™ прислати статті»⁶⁵. Генеральному писарю В.Кочубею, який віз українські пропозиції до Москви доручили сказати царю Федіру про те, що не може бути ніякої мови з польськими послами про уступлення Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної України, а особливо Києва і Чигирина. Самойлович писав до д'яка І.Іванова у листі від 19.XI.1677 р. про те, що українським народом на переговорах з поляками «як скотиною якою мали б торгувати»⁶⁴.

Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана (10.I.1678 р.) стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані у турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що

прислані українським гетьманом статті впишуть до інструкції московським послам. Крім того, в Україну постійно присилатимуться «списки з їхніх розмов з поляками». Занепокоєність долею правобережних земель відображалась у зверненні І. Самойловича до стольника В.Тяпкіна: «Між тим як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому новнний бути покірний весь малоросійський народ»⁶⁵.

Одночасно з дипломатичними заходами І. Самойлович надіслав наказ своїм полковникам розпочати підготовку до війни з турками. У січні 1677 р. польський резидент Свідерський скаржився московському уряду на те, що Самойлович йменує себе кгетьманом обох сторін Дніпра» і займає «Дорошкові міста», на які претендувала Річ Посполита⁶⁶. Розуміючи, що міжнародна ситуація складається не на його користь (крім того, гетьман враховував прагнення «князя Малої Русі-України» Ю.Хмельницького взяти під свій контроль правобережний регіон) І.Самойлович вирішив знищити всі фортеці на правобережному Подніпров'ї, а їхнє населення розселити на Лівобережжі і Слобожанщині. Восени 1678 р. розпочався перший етап «великого згону». 4.IX. гетьман наказував канівському полковнику Д. Пушкаренку, щоб «хто б з вами йти не захотів, то і того для спільної одностайності, силоміць з собою звідти (з-під Канева. — Т.Ч.) впровадьте...сюди до Переяславля»⁶⁷. Щоб не залишати султану та Хмельницькому бази для матеріального забезпечення і поповнення людськими ресурсами своїх військ, на Правобережну Україну у жовтні був висланий спеціальний загін начолі з полковником Лисенком для переселення всіх її жителів і спалення міст та селищ. З початком наступного року розпочався новий етап цієї операції. Син гетьмана С. Самойлович разом з окремими сотнями Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського та двох компанійських полків і загоном російського •с води Л. Неплюєва наприкінці лютого 1679 р. зайняли Ржищів а згодом Канів і Корсунь. Жителі цих міст разом з населенням Черкас, Жаботина, Мошнів, Драбовки *на сю сторону (Лівобережну Україну. — Т.Ч.) зігнані і від неприятеля відлучені, а села і містечка в тій стороні всі без остатку спалені»⁶⁸. До речі, цей період діяльності І. Самойловича найбільш негативно оцінюється вітчизняними істориками, які закидають гетьману провину у знищенні Правобережної України.

У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї московсько — польського союзу⁶⁹. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з

Туреччиною. У розмові з д'яком Є. Українцевим він говорив, «щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити»⁷⁰. Треба відзначити, що серед козацької старшини були прихильники й іншої зовнішньополітичної лінії, яка схилялася до союзу з Польщею. Так, Ян III Собеський у листі до М. Радзивілла від 20.01.1680 р. писав: «...позавчора мали відомість від полковника Війська Запорозького з Задніпров'я.-, що якщо Москва з турками трактат підпише, то від неї підуть і до Речі Посполитої вернуться до підданства»⁷¹.

Для укладення мирного договору з Портою і Кримським ханством у листопаді 1680 р. до Бахчисараю у складі московського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович, що мав право дорадчого голосу. Перед тим стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся у Батурині, вислухав пропозиції гетьмана І. Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Однак після укладення Бахчисарайської угоди і, особливо, після отриманого з неї «списку» (2.VIII.1682 р.) лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: «із списку з затвердженої султанової грамоти...чиниться нам дуже досадливо і шкідливо.-, що салтан турський дозволяє між ріками Дніпром і оугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати хоче, а послі Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити»⁷². Невдовзі посол Тяпкін звітувався перед царями: «Гетьман Самойлович просив нас щоб донесли Й. Ц. В... замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Султаном Турським пожалував би В. Г. його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття *чеСті його обох сторін Дніпра*, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманського владою і булавою»⁷³ (курсив мій. — Т.Ч.).

Поразка на дипломатичному рівні змусила лівобережний гетьманат застосовувати інші засоби для того, щоб не дати Туреччині і Польщі оволодіти Правобережжям. На заклики супротивної сторони до населення Лівобережної України переходити на правобережні землі, І. Самойлович відповів укріпленням кордонів та виданням універсалів, де під загрозою «нешадного карання на горло» заборонялося переходити через Дніпро.⁷⁴ Гетьман і його старшина неодноразово зверталися до правобережного козацтва з пропозиціями переходити на їхній бік. Київський полковник К. Солонина пропонував «тогобічним» козакам, щоб «під регімент пана Гетьмана піддалися... і не за польське достоїнство, на яким багато ошукано, але за власну

свою і предків своїх вітчизну милу Україну»⁷⁵. «„То е вже безчестя над безчестям так очевидно відривати від нас наших підданих» — скаржився польський посол московським царям на дії лівобережного полковника⁷⁶. Наприкінці Г 83 р_ч незважаючи на міжнародні угоди, І.Самойлович зробив спробу щодо відсунення західних кордонів Лівобережної Гетьманщини поблизу Києва, а влітку 1684 р. намагався оволодіти Богуславом.

У грудні 1683 р. гетьман Самойлович відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько — польської комісії у Каджині⁷¹. На нашу думку, це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти майбутнього укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, на прикладі попередніх переговорів в Україні добре знали чим закінчуються такі «запрошення». Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Сагойлович передає царським послам — «...земля на тій стороні Дніпра українська і в ширину і в довжину»⁷⁸. Під натиском дипломатичної служби Гетьманщини московськи" цар 9.VI.1684 р. у зверненні до польського короля як аргумент висунув тезу про те, що ще Б.Хмельницькому були віддані не тільки міста і містечка поблизу Києва, але і вся територія по Слuch і Горинь⁷⁹

Незважаючи на офіційну прихильність московського уряду до намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема Правобережної України належним чином не вирішувалась. Саме тому І.Самойлович змушений був підтримувати таємні від царів зовнішні стосунки з Кримським ханством і навіть своїм ворогом — Польщею. 8.IV.1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І.Новицькому: «„хочемо, щоб виправу цих посланих (до кримського хана. — Т.Ч.) мало хто відав».⁸⁰ Дуже негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К.Гжимультовського для підписання «вічного миру». Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнений лише за рахунок поділу України. Отримавши відомість про польське посольство, Самойлович звернувся з спеціальним меморіалом, у якому пропонував московському уряду вимагати у короля не тільки подніпровські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя.⁸¹

Незабаром, у листах до стольника С.Алмазова, окольничого Л.Неплюєва, думного д'яка Є.Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько — польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г.Сампйловича та І.Мазепу з настійливим проханням до

царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху.*² Результатом активного втручання гетьманської влади у переговорний процес став запис у сьомій статті «Вічного миру» про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель «від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мотни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин».⁸³ Московські послы, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори з даної проблеми — «...а допоки про те не учиниться достатній договір і постанова, ті місця мають бути порожні».⁸⁴ Ц рське посольство на чолі з Б. Шереметьєвим, яке вирушило до Польщі у липні 1686 РА отримало письмову інструкцію від царя, де відзначалося, що за настійливими домаганнями гетьмана І. Самойловича потрібно всілякими засобами добиватися повернення «пустих земель». 22.XII польський король перебуваючи у Львові ратифікував договір, але справа долі подніпровських земель знову була відкладена.

З свого боку, український гетьман також звертався до польського монарха з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III він стверджував, що Правобережжя дісталось московському царю від султана і було здобуте його сином Семеном у Ю.Хмельницького, внаслідок чого з'єдналось з рештою України.⁸⁵ В іншому документі під назвою «Пункти від Самойловича гетьмана» лівобережний правитель переконавав польського короля: «А як на тій чигиринській (стороні — Т.Ч.) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й. К. М. уступивши, так ми без спору і учинили. *Але ж сони нам прилегли і належать*» (курсив мій. — Т.Ч.).⁸⁶ Тому Самойлович вимагав у короля, щоб «перелічені власні землі наші при нас були залишені. Які хоч в пустці, а нехай будуть наші».⁸⁷ У листі до коменданта Білої Церкви С. Раппе гетьман писав про те, що правобережні землі України, включаючи Білу Церкву, здавна належали українському народу і Війську Запорозькому, і запитував: «то для чого б ґрунта і землі того боку Дніпра віддавати мали?».⁸⁸

Однак всі ці протести української сторони ігнорувалися польською владою, тому І. Самойлович розпочинає проводити військові операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України — «рубіж собі далі по Случ шукає і займає» — повідомляли сучасники.⁸⁹ Коронний канцлер М.Огін-

ський писав до Москви, що «ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем».⁹⁰ Ян III Собеський скаржився царю, що гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько—російських домовленостей і «якусь собі удільність як другий Хмельницький.»⁹¹ При цьому король зсилався на особисті листи Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана у зносинах з кримським ханом, метою яких повинно було стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої і Московської держави. Заходи І. Самойловича, щодо повернення правобережних територій так перелякали поляків, що була скликана навіть спеціальна сенатська комісія з цього питання. Там, зокрема, відзначалося, що гетьман «бажає забрати собі всю Україну», «не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати».⁹²

Ціленаправлена «правобережна» політика І. Самойловича, що розходилася із прагненням **Москви** зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько—російські суперечності у справі повернення Правобережної України, зробила все можливе для того, щоб зкомпроментувати Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду у чолобитній до царя від 7.VII.1687 р. старшина відзначала, що І. Самойлович «про землі тієї сторони Дніпра говорив жестоко: не так буде, як Москва з Поляками в мирних своїх договорах постановила. Учиним ми так як нам потрібно».⁹³ Слід відзначити, що більшість вітчизняних істориків переконані—гетьман Самойлович дотримувався думки про необхідність об'єднання території по обидві сторони Дніпра до останніх днів свого правління.⁹⁴

Новообраний володар Лівобережної України І. Мазепа на п'ятку свого правління проводив більш помірковану політику щодо Правобережжя. За Коломацькими статтями укладеними між ним та московським урядом (2S.VII.1687 р.) Мазепа був змушений визнати, що «по тим же договорам "Вічним миром".—*Т.Ч.*) уступлено в сторону королівської величності Польської і в ті місця не вступати й до порушення договорів ніяких причин не давати».⁹⁵ Отже, за спостереженням історика М. Андрусяка, І. Мазепа, на відміну від свого попередника, у питанні повернення правобережних земель спочатку йшов тільки у руслі московської політики.⁹⁶ Разом з тим, він міг впливати на позицію московського двору у російсько—польсько—турецьких відносинах і, таким чином, коригувати свої зовнішньополітичні заходи.⁹⁷

У 90-х рр. XVII ст. зазнала змін внутрішньополітична ситуація і на Правобережній Україні. «Тогобічне» козацтво під керівництвом білоцерківського (фастівського) полковника С.Палія поступово колонізує правобережні землі, піднімається на більш високий рівень самоорганізації і змогло відродити окремі інститути національної державності, що були знищені тут у 70-х рр. Звичайно, що правобережні козацькі полки намагались об'єднатися з Лівобережною Україною в єдину гетьманську структуру. Лівобережний правитель І.Мазепа повинен був враховувати ці прагнення до об'єднання і впливати на царську владу з метою позитивного вирішення питання.

Після звернень С.Палія до Москви та Батуїна (кінець 80-х — протягом 90-х рр.) з проханням включити територію його полків до складу Гетьманщини, І.Мазепа запропонував Петру І поселити каліцівців у Трипільлі, яке підкорялося лівобережному гетьману.⁹⁸ Одночасно Мазепа, продовжуючи лінію І.Самойловича, заборонив козакам з Лівобережжя та Слобожанщини переходити через Дніпро і оселятися на правобережних землях, «а упорних і в тюрму саджати і жорстоко наказувати».⁹⁹

Слід відзначити, що з початку свого гетьманування І.Мазепа йменувався «гтьманом обох сторін Дніпра».¹⁰⁰ 3.IX.1691 р. польський посол Я.Окраса вимагав від царя: «...І.Мазепа пишеться обох сторін гетьманом; а по договорам Вічного миру, права сторона Дніпра в Польському володінні, і гетьману так писатися гне слід».¹⁰¹ Але, незважаючи на це Мазепа до кінця свого правління залишав у титулі дане визначення. Цікаво, що в липні того ж року І.Мазепа у листі до Руського воєводи С.Яб. іновського просив дозволу вибирати десятинний збір меду в Богусавському і Корсунському королівських староствах.¹⁰²

28.VII.1692 р. в універсалі до всього населення України, з приводу повстання П.Іваненка, І.Мазепа (згідно літопису С.Величка) розкриває своє бачення «руїни» Правобережжя: «...ті названі і неназвані «Соби (Сірко, Сулимка, Суховій, Ханенко) котрі бігали за владою...ла їхній вчинок немало потерпіла й вітчизна Україна, край тогобічний, бо коли люд за такими побудками хилився туди чи сюди і не хотів заспокоїтися при своєму порядку то всілякі війська, котрі приходили чи на поміч, чи для їхнього заспокоєння не лише нищили той край, але й до решти розорили».¹⁰³ Далі лівобережний гетьман пропонував такий вихід із критичної ситуації: «коли був би той народ у такому багатovidному множестві і в ті часи дотримувався статечності та відповідно постановленого у себе порядку, тримався богохранимої держави їхньої Ц. П. В... певне й досі б тогобічна сторона Дніпра була б у власній повноті ціла».¹⁰⁴ Коли у 1692—1693 рр.

правобережний полковник С. Палій знову звернувся до Мазепи з проханням прийняти його «під гетьманську булаву», лівобережний гетьман, усвідомлюючи, що від московського царя прийде негативна відповідь, намагався «залякати» Петра I тим, що правобережні козацькі полки піддадуться «бусурманові». ¹⁰⁵ Крім того, посилаючись на лист Палія, гетьман сповіщав про небезпеку військового нападу Польщі і можливість народного повстання на Правобережжі, що також мало підштовхнути російський уряд звернути свою увагу на правобережні землі. Але така тактика гетьманської влади не приносила бажаних результатів.

Крім специфічних відносин з російськими царями, лівобережний уряд підтримував дипломатичні стосунки з Польщею, Туреччиною, Кримським ханством, Волоським, Молдавським та Мультянським князівствами і володарями Белгородської орди. Хоча про всі ці зносини повідомлялося до Малоросійського приказу у Росію, І. Мазепа в офіційних стосунках з іншими країнами не приховував свого бажання повернути Правобережну Україну. У листі до Белзького воєводи А. Синявського (1693 р.) він говорив: «...волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну. — *Т.Ч.*) під свою владу». ¹⁰⁶ Такі ж наміри Мазепа підтверджував у приватній розмові з посланцем польського короля К. Ісаровичем у грудні 1694 р. — «„кордони я собі ті осаджу, бо читав пакти» ¹⁰⁷ — говорив він послу, маючи на увазі зайняття своїми військами території правобережного Подніпров'я, доля якої за «Вічним миром» так і не була вирішеною.

Підтримуючи стосунки з полковником С. Палієм, гетьман Мазепа намагався втілити у життя свої наміри щодо прилучення Правобережжя. Тим більше, що міжнародна ситуація дозволяла підтримувати ці відносини не лише за допомогою листування. Європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до «Священної ліги», передбачала військові походи українського козацтва проти Кримського ханства та інших вассалів Османської імперії. Протягом 90-х рр. правобережні полки разом з лівобережними українськими військами часто здійснювали походи у тат рські степи. Це давало змогу підтримувати більш тісні контакти між Правобережжям та Лівобережжям. І. Мазепа та С. Палій провели декілька особистих зустрічей для вироблення спільного плану заходів щодо політичного становища правобережних земель. Крім того, гетьман тримав своїй представників у Фастові, виплачував Палію гроші з своєї скарбниці та передавав жалування за військові походи від царя, а також придбав правобережному полковнику будинок у Києві. Протягом останнього десятиліття XVII ст. між Мазепою та Палієм велося постійне листування, майже щомісяця до Батурина і Фастова

прибували послы з обох сторін Дніпра. Це мало бути запорукою майбутнього об'єднання розділеної міжнародними угодами козацької України.

«Для відомості про тамошню поведінку» з Лівобережної України на правобережні землі відсилалися таємні агенти. Так у 1688 р. розвідник Мазепа С. Андріюценко йшов через «Київ, Чудин, Коростишів, Трояків, Миропілля, Полонне, Лабунів, Константинів, Межибіж до Бару, вивідуючи у польських урядників різні новини».¹⁰⁸ Завдяки добрій інформованості про Стан справ на Правобережній Україні І.Мазепа мав змогу повідомляти московський уряд про порушення поляками чи гурками попередніх мирних домовленостей. На початку 1699 р. Він сповіщав, що турки «завели слободу в Мошнах»¹⁰⁴, а наступного року скаржився про те, що «деякі польські пани на тому березі Дніпра почали були осаджувати слободи на порожніх місцях, що було заборонено останніми трактатами».⁰ У січні — лютому 1701 р. Мазепа дав наказ виставити на правому березі Дніпра біля Чигирина три охотницькі полки, щоб затримувати і повертати втікачів з Лівобережжя.¹¹ Добре знаючи міжнародне життя східноєвропейського регіону, гетьман повідомляв до Малоросійського приказу про посольство Р.Лещинського у Стамбулі: «„і хочуть поляки, щоб солтан ту Україну уступив Лм, щоб її від Москви відлучити і собі присвоїти».¹¹²

Бажаючи прилучити Річ Посполиту до союзу проти Швеції, Московська держава погоджувалася на територіальні уступки королю. Однак, коли до Москви прибули польські послы для укладення військовою договору Пегро I, рахуючись з авторитетом українського гетьмана, відправив до нього для консультації д'яка Б. Михайлова. 19.IV.1701 р. останній привіз до Батурина умови польсько — московського договору, за яким поляки вимагали «спірні землі» від Стажок до Чигирина. І.Мазепа запропонував віддати Польщі лише Стайки, Трахтемирів і Трипілля, але не погодився на уступлення Чигирина, Канова, Черкас і Крилова.¹³

З початком повстання проти польської влади на Правобережній Україні (літо 1702), гетьман Мазепа опинився у скрутному становищі. З одного боку ватажки визвольного руху просили допомоги (до речі, у попередні роки гетьман надавав деяку військову поміч С.Палію), а з іншого — московський уряд забороняв лівобережному правителю втручатися у події, що відбувалися на тому березі Дніпра.¹⁴ Це перекреслювало плани уряду Лівобережної України повернути Правобережну Україну під свою владу. Потрібно було чекати більш сприятливої міжнародної ситуації задля того, щоб оволодіти втраченими землями.

3. Козацький устрій під владою Корони Польської у другій половині 70-х — на початку 80-х рр. XVII ст.

Незважаючи на те, що за міжнародними договорами другої половини XVII ст. Правобережна Україна і потрапила під сферу впливу польського короля і турецького султана, влада кожного з монархів в окремі роки даного періоду була тут суто номінальною (хоча найбільший вплив на внутрішньополітичні процеси у регіоні мала Річ Посполита). Разом з тим, прагнення українців до утвердження власної держави, всупереч негативним тенденціям, продовжували торувати собі шлях. На жаль, вітчизняна історіографія майже обійшла увагою висвітлення внутрішнього життя цього стану, який залишався головним чинником суспільно-політичних рухів на правобережних землях протягом останньої чверті XVII ст.

«Тільки над Дністром Гоголь, не хочачи полковництва утра-тити, держався при руці Дорошенковій»⁵— свідчив Літописний запис за 1674 р. Однак, згодом подільський полковник Є. Гоголь погоджується стати наказним гетьманом правобережного козацтва від імені польського короля. Ян III Собеський, отримавши неперевірену і, як потім виявилось, фальшиву звістку про смерть П. Дорошенка, універсалом від 4.IV.1675 р. (?) признає «для кращого між усіма вами (правобережними козаками.— Т.Ч.) управління Гетьманом наказним уродзогого Гоголя».⁶

Очолити козацьку організацію Правобережної України, Гоголь з подвійною енергією починає воювати зі своїми вчорашніми союзниками. Влітку 1675 р. разом з полковником Кияшкою він неодноразово розбиває загани турків під Кам'янець-Подільським, «де їм допоміг сам бог».⁷ У вересні—жовтні відділи Гоголя відвойовують у турків та їх прихильників Ладижин і Умань, обороняють від них Брацлав.^{1,8} Наприкінці жовтня гетьман особисто звертається до Яна III Собеського із скаргою на погане постачання його підрозділів, а також повідомляє короля про те, що «певне до кілька тисяч людей до мене звернутися може».¹⁰ Під цим листом стоїть такий підпис «Eustaphi Nohol Hetman Nakazny Woysk Zaporowskich J. K. Mei».¹²⁰

У лютому наступного року Є. Гоголь взяв участь у коронаційних урочистостях з приводу вступу на трон Яна III Собеського. Варшавський сейм, оцінюючи заслуги призначеного гетьмана, надає йому шляхетський стан.¹²¹ Разом з ним були nobілітовані полковники С. Корсунець, М. Лукейчик, А. Зеленський, сотники В. Іваненко, Г. Бернашовський, Я. Озажинський, С. Бахринський, осавул П. Калькуль (?), обозні К. Гасаненко та

А. Ясеновський. На сеймі було відзначено, що за чотири попередні роки на «Військо Запорозьке: 3 хоругви Ханенка, козакам димерським і людям під Кияшком»—витрачено 137806 зл.¹²² Сенатська комісія, за пропозицією короля, вирішила зменшити кількість «козаків Запорозьких на Поліссі, що стації мають» до чотирьох полків (4 000 чол.)¹²³ Саме ці полки під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя мали взяти участь в осінньому поході Яна Ні Собеського проти турків. Правобережних козаків спочатку було внесено до загального компуту польської армії.¹²⁴ Крім того, у своєму таборі король утримував за власний рахунок ще 400 козаків.¹²⁵

Однак практично козацька проблема не вирішувалась північними колами Польщі. Тому, повернувшись на Прабобережну Україну, Гоголь, незважаючи на особисті привілеї, збирає старшину і пропонує їм «пану гетьману задніпровському (І. Самойловичу.— Т.Ч.) поклонитися».¹²⁶ Поштоухом до таких дій стала відсутність будь-якої матеріальної допомоги з боку владних структур Речі Посполитої. Козацька рада навіть вислала своїх представників до лівобережного гетьмана для вироблення умов переходу своїх військ. Однак у липні король викликав Гоголя до Станіслава, заплативши гроші і «барви» з свого скарбу, наказав набрати дієдатне військо. Воно мало взяти участь в осінній кампанії польської армії проти турків. Але правобережний гетьман спізнився на допомогу обложеному під Журавном королю (X.1676 р.) і прибув туди вже після підписання польсько-турецького мирного договору.

Зважаючи на постанови перемир'я, рада польського сенату прийняла рішення передислокувати полки С. Корсунця (Семена), і Шульги (Шелиги) та Кобельського під загальним керівництвом Гоголя (близько 2 000 чол.) у Димерське староство, що на Поліссі. Під управління наказного гетьмана надавались Коростишівська, Чорногородська і Димерська фортеці, також козакам дозволялося перебувати в околицях Білої Церкви та Павлочі. Крім того, правобережному козацтву надавали право «вислати панів послів на майбутній сейм... написавши в інструкції всілякі свої потреби».¹²⁷ Відомості про те, чи вислали козаки своїх послів на сейм 1677 р. відсутні. Відомо, що на ньому лише прийняли окрему спеціальну конституцію шодо них — «Консервація Війська Запорозького» призначила їм з коронного скарбу 60000 зл.^{128*}

Поселившись на поліських землях Київщини, Є. Гоголь починає запрошувати до себе на службу козаків з лівобережних **ноіків**. Цього дуже **боявся** І.Самойлович, який постійно нагадував охотницькому **полковнику** Г. Ноницькому, щоб той охороняв **жителів прикордонних міст від «нгвстов і прельщцій»**

правобережного гетьмана.¹²⁹ Разом з тим, Гоголь обіцяв захищати маєтності Києво-Печерського монастиря на поліських землях; «...готовий захищати маєтності ті..., яко син православний... лонеже вручено мені від короля дозвіл у всьому Поліссі».¹³⁰ У січні 1677 р. лівобережний гетьман І.Самойлович навіть відклав свою поїздку до Москви через погрози Гоголя захопити Київ.¹³¹ 6.III Самойлович скаржився царю, що Є. Гоголь «різними способами легкомислячих тутешніх людей переманює».¹³² Невдовзі московську владу дуже схвилювала чутка про перехід переяславського полковника Д. Райчі на Правобережну Україну. Цар Федір настійливо прохав І.Самойловича утримувати «малоросійський народ від переходу до Гоголя».¹³³ Про серйозність даної проблеми для московського уряду свідчить той факт, що лівобережному гетьману було вислано 10000 золотих рублів в подяку за перехоплені листи Є. Гоголя до коронного гетьмана С. Яблоновського. До Самойловича їх привіз полковник І. Шульга, який перед тим був одним з найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Гіравоїбережної України «князя сарматського Малої Росії-України» Ю. Хмельницького гетьман Є. Гоголь відразу налагоджує з ним зв'язки. Невідомий білоцерківський кореспондент сповіщав до Варшави у серпні 1677 р.: «тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Керсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовились».¹³⁴ В іншому документі також говорилося про те, що Гоголь зі своєю старшиною «безперестанні пересилки мали з тим же ворогом Хмельницьким».¹³⁵ Одночасно наказний правобережний гетьман намагається встановити стосунки з волоським господарем Г. Дукою, для чого відсилає до нього свого посла М. Бершату.¹³⁶

У жовтні 1677 р. на Україні поширюються чутки, що «Гоголь піддався під протекцію Московську».¹³⁷ Хоча це були лише чутки, польську владу вже давно непокоїла поведінка козацького ватажка. Ще у травні стало відомо про невдоволення короля гетьмануванням Гоголя. Коронний гетьман С. Яблоновський, якому мав підпорядковуватися гетьман у військових походах, 22.X писав до Белзького воеводи: «питаю у З. М. яку з Гоголем прийняти постанову».¹³⁸

На початку осені полки Гоголя за наказом польського короля пали табором неподалік від Києва. Саме у цей час від нього на Лівобережну Україну переходять «два полковника, один конний Івані», і другий піхотний Василь, а з ними кінноти Чоловік тридцять».¹³⁹ Незважаючи на те, що до кінця осені з Правобережжя утікло ще близько 2000 чоловік, у лютому 1678 р. наказний гетьман свідчив перед польською владою про свою

готовність вислати для походу на Угорщину потрібну кількість сотень.¹⁴⁰ У цей же час він у листі до ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Г. Кирдиновського попереджав про можливу небезпеку з боку турецького війська.¹⁴¹

Розчарування у королівській протекції, відчуття вірності політичного курсу на об'єднання з Правобережжям гетьмана І. Самойловича, небезпека перед турецьким наступом та похилий вік змусили Є Гоголя у квітні 1678 р. направити Самойловичу листа, де правобережний гетьман писав, що «нині самого себе твоїй милості віддаю».¹⁴² Однак, Гоголь відразу не перейшов на Лівобережжя. Можливо, він виношував плани віддати «разом з собою» лівобережному гетьману і ту територію Правобережної України, яка належала його владі згідно з сеймовою постановою. Як би там не було, він залишився воювати з татарами на правому березі Дніпра. 5.1.1679 р. Є. Гоголь помер у своїй гетьманській резиденції — м. Димер.¹⁴³

Період функціонування «польської» козацької організації Правобережної України з 1679 по 1683 рр. досить слабо репрезентований джерельною базою. Відомо, що у цей час «старшими» (але не гетьманами) над українськими козаками, які перебували на Поліссі, польським урядом призначались представники козацької старшини — генеральний суддя Мирон, полковники Урбанович та М. Булига, а також київський стольник К. Ласка.

Спустошливі Чигиринські походи турецьких військ у 1677—1678 рр., «великі загони» правобережного українського населення на Лівобережну Україну в 1679—1680 рр. призвели до значного зм'якшення кількісного складу козацтва в регіоні. У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воєводства на вальний сейм зазначалось, що «...його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам консервацію козаків».¹⁴⁴ Київські послі повинні були вимагати на сеймі, щоб «„кілька тисяч козаків під Мироном були локовані в королівських і духовних добрах».¹⁴⁵ 5.III.1682 київський сеймик постановив виділити на них 1000 зл. (?) і «пану Урбановичу полковнику того ж війська, особисто 300 зл.»¹⁴⁶ Разом з тим, королем видавались т. зв. «приповідні листи» представникам польської шляхти на вербування козацьких полків. За влучним висловом історика В. Антоновича, набрані відділи «зберігали тільки ім'я козаків».¹⁴⁷ Загони під керівництвом полковників-шляхтичів П. Тишецького, К. Лончинського, К. Тишкевича, Демблевського, Прасвського, Висоцького, головним чином, займалися не обороною Правобережжя від татарських набігів, а грабуванням місцевого населення.

23.VII.1683 р. на козацькій раді у присутності 40 старшин була прийнята відозва правобережного українського козацтва до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста С. Куницький у своєму листі до коронного гетьмана виклав короткий зміст перебігу ради та сформулював її пропозиції до польського уряду. Зокрема він відзначав: 1) «народ християнський український вже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном», 2) козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю «аби разом з Польщею йшли проти Порти », 3) «є добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються».¹⁴⁸ У зв'язку з цим, С.Куницький прохав короля дати згоду на похід козацького війська до Молдавії і запевнював Яна III, що він розраховує набрати до 10 000 козаків для цієї операції. Наприкінці листа Куницький прохав польського короля «до ніг падаючи Вашої Милості... щоб нас блукаючих овечок, так як батько і пастор до своєї ласки прийняв».¹⁴⁴

Ян III Собеський у відповідь на це послання правобережного козацтва, універсалом від 24.VIII.1683 р. назначив С. Куницького гетьманом правобережного Війська Запорозького, а також вислав на Правобережну Україну хелмського каштеляна С. Дружкевича, якого призначив спеціальним «комісаром над козаками»¹⁷⁰ Наприкінці літа підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Нсмировим, вигнавши звідти намісника «господаря України» Г. Дуки Я. Драпинича.¹⁵¹ Отримавши згоду короля на похід до молдавських земель, С. Куницький починає запрошувати до себе козаків з лівобережних полків та Запорожжя. Набравши близько 5000 чоловік, наказний гетьман у вересні 1683 р. вирушив на боротьбу з «невірними бусурманами».

13.IX українське військо вже було біля берегів Тягині, неподалік від Кишинева. Там знову відбулася козацька рада, яка ухвалила «Білгород, Килію, звідки турки мають найбільше провіанту попалити і йти на Буджак перед зимою».¹⁵² У листі до короля від 24.IX Куницький повідомляв, що відправив кілька тисяч козаків у буджацькі степи, а сам з піхотою залишився під Тягинею.¹⁵³ Наприкінці жовтня козацьке військо повертається на Правобережну Україну. На шляху до Немирова полки С. Куницького пробували захопити Меджибіж і Бар, але це їм не вдалося. Правобережний гетьман свідчив про те, що «...даремно пробували фортуни. Писали до бейв, щоб піддалися, але жодної відповіді від них не отримали».¹⁵⁴ Прибувши до Немирова С. Куницький отримав від короля на потреби свого війська певну кількість грошей, а також декілька гармат, порох, кулі і олово.¹⁵⁵ Пере-

почивши деякий час і поповнивши свої ряди новоприбулими козаками, гетьман знову вирушив у похід проти турків.

Саме ця військова кампанія гетьмана С. Куницького отримала великий розголос у європейських країнах і ввійшла до аналіз світової історії. Цей похід відбувався у руслі політики християнських монархів Європи по обороні від експансіоністських намірів Османської імперії. Перемігши турецьке військо візир: Кари-Мустафи під Віднем (IX.1683 р.), Ян III Собеський та Леопольд I при моральній і матеріальній підтримці папи Інокентія XI вирішили перейти у фронтальний наступ на позиції турків у Південно-Сх'дній Європі. У грудні того ж року Куницький отримав листа від польського короля, де говорилося: «підеш на Буджак і Білгород і не дозволиш потіхи ханові і Дуці господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку»¹⁶. Козацькі сили мали стримувати союзників Порти, поки польська армія завершувала післявіденську операцію по витісненню турків із східноєвропейського регіону.

Отже, наприкінці листопада козацькі полки С. Куницького зайняли м. Нагаї, де знищили турецько-татарську залогу і рушили до Кишинева. Там вони об'єднались з військом молдавського господаря ІІІ. Петричейку. Крім того, «на плацу з дітьми і жінками рахуючи до 30 000 Військо Волоське в Кишиневі виконало присягу на службу Божу Й. К. М. і Речі Посполитій і *нам Війську Й.К.М. Запорозькому*» (курсив мій. — Т.Ч.)¹⁵¹ — повідомляв український гетьман до Кракова. 5.XII.1683 р. козацько-молдавське військо одержало перемогу над турецько-татарськими силами, які очолював Яла-паша. У цій битві загинув тягинський бей Алі, старший над буджацькою ордою Алігер-паша та кілька татарських мурз. Згідно свідчень очевидців, Тягинський шлях впродовж чотирьох миль був всіяний ворожими трупами. Згодом Куницький відзначав, що у його війську не загинуло жодної людини.^{15*} Здобувши перемогу, правобережний гетьман рушив вглиб татарських володінь. Історик Т. Урбанський писав, що козаки вирішили хоча б раз показати татарам «у їх власних кордонах» як то плундрувати чужий край і забирати людей в ясир. С. Куницький зі своїми козаками винищив поселення навколо Килії, Ізмаїлу та Акерману і дійшов до берегів Чорного моря. У тогочасних повідомленнях він звітував до Варшави **ПРО** знищення близько трьохсот тисяч (?) ворогів, а також, «що старий хан хоче піддатися з 5000 татарів до Війська Запорозького»¹⁵⁹.

Коли до австрійської столиці надійшли відомості про перемоги козаків у буджацьких степах, папський нунцій Бонвічі звернувся до цісаря Леопольда I з пропозицією вшанувати цю подію відспівуванням у головному віденському соборі. Спочатку

мали сумніви чи можна це робити з огляду на те, що козаки були «схизматиками», але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога усіх християн, перемогло.¹⁶⁰ Король Ян III Собеський у листі до Ватикану поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків та вказав на її значимість в обороні кордонів Речі Посполитої і всієї Східної Європи.¹⁶¹ У 1684 р. невідомим художником на полотні було схематично відображено зимовий похід козацьких військ, а також намальований портрет «генерала Куницького». За словами польського історика К. Чоловського, у 30-іс рр. XX ст. оригінал цієї картини зберігався у колекції Бібліотеки Павліковських (Львів).¹⁶² Також досить повно висвітлювали бої С Куницького з татарами тогочасні європейські газети — польські, італійські, німецькі «летючі листки». Польський дослідник К. Завадський у своєму збірнику подав витяги з сімнадцятиох «листків», де згадувалось про ці події.¹⁶³ Ось, що зокрема, писалось в італійській тогочасній газеті «Nuova e distinta Relatione...», яка видавалась у Неаполі: «-Козацький генерал Куницький завойовував Поділля, Валахію і Татарію».¹⁶⁴ Зважаючи на європейський резонанс цих подій, король Ян III намагався використати інформацію про оволодіння правобережним гетьманом татарських територій на польсько-московських переговорах у Москві.

Наприкінці грудня 1683 р. козацька розвідка повідомила свого гетьмана про наближення залишків багатотисячної армії турецького султана, що поверталася на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджаку, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту і почало переправлятися на другий берег біля с.Тобак. Саме тут 30.XII їх наздогна і війська татарського хана. П'ять діб відбивали козаки ворожий наступ, чекаючи допомоги польської корогви, яка перебувала в Яссах.¹⁶⁵ С. Куницький разом з кінними полками переправився через річку і покинув оборонний табір, в якому, залишалися піхотні полки начолі з полковником А. Могилою і молдавські підрозділи. Згодом, виправдовуючись перед королем, гетьман так аргументував свій відступ-втечу: «„повтікали за Прут волохи, побачивши це почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс»¹⁶⁶ У свою чергу, молдавськ і сторона і козаки, що залишились на полі бою, звин вачували у поразці Куницького. Невідомий кореспондент повідомляв, що «утік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім».¹⁶⁷ ЮІ господар III. Петричейку скаржився краківському каштеляну на те, що С Куницький, який «пришов в Ясси з кіннотою,

сьогодні в Україну до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив».¹⁶⁸ Куницький інакше пояснював свою поведінку. У реляції до польного гетьмана Потоцького він повідомляв, що йде на Правобережну Україну для розміщення своїх козаків вздовж кордону від Могилева до Ягорлика з метою оборони від татарських набігів. Також він прохав надіслати грошей для оплати і «зтягу» нових козаків.¹⁶⁹

14.1.1684 р. польський посол К. Гжимультовський на переговорах у Москві повідомляв до Варшави, що до нього дійшли новини «як Куницький бунтує козаків проти Москви і Самойловича, який має з нею змову».¹⁷⁰ 28.1 у листі до Б.Сапеги Гжимультовський писав, що Самойловичем було розстріляно полтавського полковника, який бажав перейти на Правобережну Україну під владу С. Куницького.¹⁷¹

Треба відзначити, що з самого початку свого гетьманування С. Куницький проводив політику направлену на колонізацію правобережних земель. Він неодноразово відсилав своїх агентів на Лівобережну Україну із завданням закликати тогочасне населення переходити на правий берег Дніпра і освоювати спустошені землі. У другій половині 1683 р. відроджуються такі містечка Правобережжя, як Мошни, Рокитне, Богуслав. За словами історика В. Волк-Карачевського, у Богуславі «засіла дуже діяльна і смілива жінка», яка була дружиною Куницького.¹⁷² Вона постійно приймала і відправляла втікачів з Лівобережжя до свого чоловіка у Немирів. І. Самойлович був змушений навіть спорядити спеціальний загін, щоб захопити її. Але вона вчасно втекла до резиденції правобережного гетьмана. С. Куницький, який весь час змушений був займатися військовими проблемами, не забував і про вирішення питань пов'язаних з труднощами колонізаційного процесу. «Шляхта і духовні, щоб до сейму маєтностей своїх не відбирали, де наших жінок і дітей залишили» — писав він у листі до краківського каштеляна, перебуваючи з своїм військом під Тягинею.¹⁷³ З"цими вимогами до короля були відправлені козацькі полковники Юрій і Лук'ян.

У лютому 1684 р. у Варшаві перебувало інше козацьке посольство на чолі з генеральним писарем правобережного гетьманату Пяйковським і полковником Я. Дуніним-Раєцьким. У привезених «Супліках» від всього правобережного Війська Запорозького до польського короля були такі пункти: 1) дозволити проведення виборів на посаду православного київського митрополита; 2) надати «прадавні вольності і права» козацтву, а також збільшити плату за участь у військових походах; 3) захищати права всіх верств українського народу; 4) надати білоцерківське староство у повне володіння правобережного

гетьманату; 5) визначити розмір плати для гетьмана.¹⁷⁴ Крім цього, посольство мало вирішити ряд дрібних проблем, і зокрема щодо розмірів матеріального забезпечення, взаємовідносин з комендантами немирівської та білоцерківської фортець тощо. Саме ці вимоги козаків сприяли появі відомих королівських актів 1684—1685 рр., які у межах польського законодавства надавали правового оформлення козацькій колонізації Правобережної України.

Невдоволення втечею свого гетьмана з-під Тобаку, що призвело до загибелі значної кількості людей, частина козаків начолі з піхотним полковником А. Могилою викликає С. Куницького з Немирова до Могилева. Там на початку березня 1684 р. відбулася козацька рада, де було вирішено переобрати керівника правобережних полків. Самого Куницького вбили, коли він збирався втекти з місця проведення ради, «змінивши козацький жупан на чернецький одяг».¹⁷⁵

Досить невисвітленою проблемою у вітчизняній історіографії, є питання про участь козацьких полків у битві європейських армій під керівництвом Яна III Собеського під Віднем (IX.1683 р.) та наступних операціях по витісненню турецьких військ з Центральної та Східної Європи.¹⁷⁶

Як відомо, 31.III.1683 р. був укладений антитурецький військовий союз між Австрією і Польщею, а отже, невпинно наближався час головної сутички з Портою. 19.IV із засідання сенатської комісії у Варшаві повідомляли, що «козаків 1200 тільки наказав король набрати зараз під команду 4 ротмістрів Семена, Ворони і других двох».¹⁷⁷ Трохи згодом, отримавши фінансову допомогу від римського папи Інокентія XI, польський король вирішив, що зможе утримати 3000-е козацьке військо. 16.VII коронним гетьманом С. Ялоновським був виданий «приповідний лист» на вербування козацького полку М. Булизі, який в середині серпня мав прибути до Львова.¹⁷⁸ Загальне керівництво по набору козаків було доручено шляхтичу Менжинському. Саме йому на руки видали певну суму грошей (близько 30000 ліврів) для «зтягу» українського війська.¹⁷⁹ За військовим планом короля козацькі полки мали прибути 25.VIII під Краків, де збиралися головні сили Речі Посполитої для походу під Відень, але вони, в силу різних обставин, спізнилися на призначений срок. «Вже не чекаючи полків литовських, ані козаків, залишивши їм наказ поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємось бути на берегах Дунаю», — писав Ян III до папи Інокентія XI наприкінці серпня.^{ад}

У авангарді польських сил вирушили і 150 козаків під командуванням полковника Апостола (Пі Апостола-Щуровського—?).

Вони входили до складу підрозділів волинського воєводи Я.Стадницького на правах приватної легкої козацької корогви. Апостолом не маю козаків більше півтори сотні..., а п. Менжинських сидить ще зі своїми у Львові, як сам пише», — повідомляв король 9.IX під час переправи через Дунай.¹⁸¹ 12.IX об'єднані війська Яна III та князя Лотаринзького перемогли багатотисячну армію візиря Кари-Мустафи і звільнили оточений Відень. Про участь козаків Апостола у цій битві свідчить такий запис короля: «„турків зараз ведуть, як псів і худобу, їх моя драгунів і козаки немало забрали. О Менжинський, Менжинський!“»¹⁸² Останні слова були написані королем у стані великого незадоволення з причини неприбуття до Відня головних козацьких сил. 24.IX королівна М.Казимира, якій було доручено слідкувати за «козацькою справою», повідомляла свого чоловіка, що Менжинський набрав лише півтори тисячі козаків.¹⁸⁵ Але вже 28.IX Ян III писав, що до його військ, які прийшли в напрямку Будапешта, приєдналися полки Я.Ворони і Менжинського. **Полковникові Семену (Палію — ?)** наказувалось йти «звичайною **дорогою** за другими».¹⁸⁴ Під час переправи через Дунай поблизу Остригома козаки Ворони не змогли взяти «язика» на другому березі річки, що викликало велике невдоволення короля. Виправдовуючись перед Яном III, полковник говорив, що «простих хлопів затягнули, не козаків, бо так швидко козаків не могли дістати».¹⁸⁵ Але незабаром до польської армії приєдналися полки М.Булиги, Семена та Іскрицького (Василя — ?). У жовтні вони відзначились в облозі Остригома, а також у битвах під Ларканами (9 X) та Сеценами (15.XI). «А вони (козаки. — Т.Ч.) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заікнули в ній свої прапори з хрестами — і в усіх заслужили собі на велику славу», — описував король перший штурм добре укріпленої сеценської фортеці.¹⁸⁶ «Яка то красива винахідливість і майстерність козацька», — писав інший свідок участі українських полків у післявіденському поході польської армії.¹⁸⁷

До цього часу залишається нев'язаним питання про кількість козацьких відділів, які брали участь у віденських подіях 1683 р. Історик І.Назарко говорив про те, що при обороні Відня до складу польської армії входило сім козацьких полків загальною кількістю 3000 чоловік.¹⁸⁸ Але це не відповідає історичній дійсності. Про те, що під австрійською столицею було /іше 150 козаків, писав головний учасник і свідок тих подій Ян III Сфбеский. Це підтверджують також інші документи, введені у науковий обіг польськими дослідниками.¹⁸⁴ Щодо вітчизняних вчених, то вони, як правило, посилаються на ліюніс

С. Величка, де говориться, що «король Собеський... поспішив з кільканадцятьма чи не двадцятьма (!? — Т.Ч.) тисячами доброго зтяжного козацького молодця) в них були начальниками Палій, Іскра і Самусь»,¹⁹⁰ однак точність цієї літописи і інформації вже давно спростована лвів'янином І. Німчуком. Разом з тим, відзначимо, що «компут Війська Запорозького», укладений наприкінці 1683 року, (а саме на нього посиляється І.Назарко у своєму твердженні) нараховував 3000 козаків.¹⁹¹ Але це вже були полки, які приєдналися до польського війська після битви під Віднем, у кінці вересня. Під керівництвом полковників В.Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 козаків М.Булиги, А.Зеленецького, К.Станецького, Я.Дуніна-Раєцького, а також невідомого полковника (його ім'я не було занесене в реєстр) — по 400 чол.

За «Ординацією плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля меча святого»,¹⁹² кожному з семи полковників виплачувалось 600 злотих на рік, а також ірландського сукна на 132, та лисиного хутра разом з витратами на кравецькі потреби — по 90 зл. Загальна сума витрат на козацьких полковників становила 5754 зл. На семерих полкових осавулів видавалося 2625 зл., генеральному писарю та військовому судді — 750, шістьом полковим писарям — 756, двадцяти трьом сотникам — 7245, семи полковим хорунжим — 1050, двадцяти трьом сотенним хорунжим — 2760, двадцяти трьом сотенним осавулам — 2576, двісті дев'яносто одному курінному отаману (десятнику) — 32 592, цвом тисячам шестисот одинадцяти рядовим козакам — 211491. Отже, вся грошова сума (до неї входили й витрати на «сукно») визначалась 267599 злотими.

До 1683 р. слід віднести ще одну «Ординацію плати Війську Запорозькому»,¹⁹³ до якої було внесено три полки загальною кількістю 1200 чол. Більшість польських істориків (Я.Віммер, В.Маєвський та інші) чомусь датують даний документ 1689 р.¹⁹⁴ Однак зміст цієї ординації, а також додаткові архівні джерела перекопують, що вона була складена для козаків, які мали брати участь у віденській операції 1683 р. (підтвердженням є повідомлення з Варшави від 19.V того ж року)¹⁹⁵

Отже, згідно з «Ординацією...», полковникам Я.Вороні (до речі його ім'я не зустрічається у більш пізніх документах), С.Корсунцю та Килияну було виплачено 1800 злотих за рік (кожному за квартал — по 150 зл.). Крім того, їм видали по 33 локті голандського сукна на суму в 3% зл. і кожному по 90 зл. на «хутро лисяче, кравця потреби до жупанів і підвівку». Загальна річна сума грошей, виданих полковникам разом з **витратами на «хутро», становила 2466 зл. Трьом полковним**

осавулам видали 1125 зл. (по 375 кожному), генеральному писарю і військовому судді — 750 (по 375 кожному), двом полковим писарями—126 зл., дев'яти сотникам — 2835 (по 315 зл.), трьом полковим хорунжим — по 150 зл., дев'яти сотенним хорунжим — по 120 зл., сто двадцяти курінним отаманам (десятьникам) — 13440 (по 112 зл.), простим козакам, яких було 1040 чол. — 92560 (по 89 зл.). Таким чином, правобережні полки отримали 100334 злотих готівкою і поставів сукна на 7312 зл. Слід відзначити, що така сума була в три рази меншою за ту, яка виплачувалась такій же кількості польської легкої кінноти.

Крім його, відомо про участь у післявіденському поході козаків Палія (близько 400—и00 чол.), а також окремих відділів, які прийшли із Лівобережної України та Запорізької Січі¹⁹⁶ Якщо врахувати козаків, які не були внесені до реєстрових чи оплатних списків, то загальна кількість козаків, що брали участь у відомих подіях становила приблизно п'ять тисяч чоловік.

Період існування правобережного Війська Запорозького у другій половині 70-х — на початку 80-х рр. умовно можна поділити на такі етапи: 1) з 1676 — по кінець 1678 рр. — характеризується занепадом козацького устрою, який під тиском зовнішніх чинників втрачав державотворчий потенціал, вироблений під час Визвольної війни; 2) з початку 1679 — до весни 1683 рр. — ці роки відзначаються фактичним припиненням військово-політичної діяльності правобережного козацтва, що перебувало під владою Корони Польської; 3) від літа 1683 — до весни 1684 рр. — на основі виконання козацтвом колонізаційних і військових функцій та відновлення станових привілеїв розпочався процес поступового відродження козацьких структур.

4. Правобережна Гетьманщина під зверхністю Османської імперії (1676—1683)

Туреччина, яка після завоювання Константинополя претендувала на спадщину римських і візантійських імператорів, у другій половині XVII ст. переживала нелегкий час. Зважаючи на внутрішні проблеми, політична еліта Османської імперії намагалась надати нового поштовху ідеї «священної війни з невірними», призупинивши тим самим кризові явища всередині її країни. Антитурецький за своїм характером Андрусівський договір 1667 р. між Річчю Посполитою і Московською державою докорінно змінював розстановку сил у Східній та Південно-Східній Європі і був небезпечний для геополітичних планів Османської імперії і залежного від нього Кримського ханства.

У двох війнах з Польщею (1667—1672, 1673—1676) та однією з Московською державою і Лівобережною Гетьманщиною (1676—1681) турецький султан Магомед IV здобув право поширення своєї протекції на Правобережну Україну. Слід відзначити, що одним з головних ідеологічних принципів зовнішньої політики мусульманських володарів від часу заснування імперії було положення — «ге, що меч ісламу здобув від гяурів, вже ніколи не може бути добровільно віддане».¹⁹⁷ Саме тому Висока Порта протягом останньої чверті XVII ст. робила все можливе для того, щоб не віддати землі правобережної частини України під владу польського чи московського монархів. Геополітичні інтереси Туреччини полягали в тому, щоб ослабити міжнародні позиції урядів Речі Посполитої та Росії і не дати їм змоги виступити «єдиним фронтом» проти османських планів завоювання європейського регіону. Задля цього Магомеду IV необхідно було стабілізувати політичну ситуацію на Правобережній Україні, якій відводилась роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі.

Турецький уряд, виходячи з багатовікової практики підкорення завойованих територій, використав щодо Правобережжя два різних підходи у політичних засадах, які утверджували владу султана. У першому випадку Порта намагалась зберегти українську державність на землях Київщини і Брацлавщини, але з умовою визнання її протекторату. Другий різновид османської політики щодо підкорення правобережних земель опирався на введення прямого султанського управління, яке було впроваджене на Поділлі після Буцацького договору 1672 р. Проблеми функціонування Кам'янецького єялету (1672—1609), що охоплював територію колишніх Подільського, Могилівського і частково Брацл'вського й Уманського полків України-Гетьманщини досить добре описав у своїх працях сучасний польський історик Д. Колодзейчик (хоча, на жаль, в останній праці вченого є певна кількість помилок фактологічного характеру).¹⁹⁸

Зовсім інша ситуація склалася на землях Київщини і Брацлавщини. 9.IX.1676 р. гетьман Правобережної України П. Дорошенко склав присягу на вірність московському цареві стольнику Г. К'осачову. Через десять днів Дорошенко разом з 2 000 козаками прибув до табору І. Самойловича і боярина Г. Ромодановського, де віддав лівобережному гетьману дві булави, що були прислані колись до нього султаном.¹⁹⁹ Звістка про «зраду» Дорошенка, дійшовши до Стамбулу, викликала у турецьких колах велике обурення. Один із турецьких літописців писав: «цей пройдисвіт, що леліав у своєму серці безстидність і зраду, віддався у підданство москалям, і віддав в їх руки Чигирин, столицю

козацької землі».²⁰⁰ Але султан не думав зрікатися своїх претензій на Правобережну Україну. Ще влітку 1676 р. він звільнив з в'язниці Ю.Хмельницького, а після офіційного зречення П.Дорошенка, проголосив його гетьманом і почав готуватися до походу на Україну, щоб утвердити там владу новопроголошеного володаря.

Ю. Хмельницький отримав титул «князя малоруської України і вождя Війська Запорозького»²⁰¹ (в інших документах він також виступає як «князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького», «князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького», «князь України», «князь Руський»),²⁰² Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатку і письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Печатка Ю. Хмельницького значно відрізняється від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалась постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилося яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом і надпис навколо — «Печать князівства Малоруського».²⁰³ Згодом, вона невідомим чином потрапила до І.Самойловича, а той її «при собі затримав, не відсилаючи до В.Г. (великого государя. — Т.Ч.), на якій погоня і князівство Малоруське зображено».²⁰⁴

13.II.1676 р. Ю.Хмельницький, перебуваючи в Андріанополі, видав універсал, де захликав усі стани українського суспільства підкорятися його владі.²⁰⁵ Цей документ на Правобережну Україну мав відвезти призначений Хмельницьким наказний гетьман Астаматій (Євстафій Гиковський, Остамащенко). Прибувши на Правобережжя Астаматій розпочинає організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Він також видає універсали від свого імені, де «по Горинь і Димер Україну описав обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закрюїв і велику частину Волині притягнув.»²⁰⁶ Весною Ю. Хмельницький призначив свого писаря Григорія полковником у Могилівській полк, старшим над Корсунським полком був назначений Коваленко. У цей час польські урядовці намагалися не допустити наказного гетьмана Астаматія у Іємірив, який він хотів зробити своєю резиденцією.

Незабаром, 29.VI.1677 р. Ю. Хмельницький з невеликим жагоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. Турецьке керівництво, бажаючи скористатися відомим прізвиськом розсилає від імені Хмельницького універсали, де відзначалося, що населення повинно підкорятися султану і його наміснику, а також «*и«и спокійно не побоюючись татарських набігін» С?)»²⁰⁷ На початку серпня турецьке військо підійшло і стало табором під синами

Чигирин. Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи приймали козаки Ю.Хмельницького участь в облозі невідомо — знаємо лише, що правобережний гетьман в цей час звергався до польської влади з гімогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися чому султаном. Військовий похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші і, особливо, Ю.Хмельницьк го. «Три дірки має в грудях, з яких іде кровTM Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскера, хіба я винен, що козаки не дотримують слова» — так описували відступ молодшого Хмельницького з України сучасники.²⁰⁸ Крім того, повідомлялось, що правобережний гетьман знаходиться під постійним наглядом турків і не може приймати самостійних рішень.

Більш вдалим для Османської імперії був другий чигиринський похід (літо 1678 р.). У червні Ю.Хмельницький в листі до Яна III Собеського з табору турецької армії під Бендерами вимагав: «...щоб з Кальника і Немирова і інших міст війська виєли. Полк Кальницький нам належить-, ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмський підписав».²⁰⁹ До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бршадський, який перед тим отримав призначення у Брацлавський полк.²¹⁰ Султан підтримував ці заходи українського гетьмана, але був дуже незадоволений, отримавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків, Хмельницький мав тільки «старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка (?), Апостола» з декількома сотнями людей.²¹¹ I.VII полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. 24.VII загін Ю.Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7.VIII готні Астаматія і І.Яненка-Хмельницького «вогняними кулями місто (Чигирин. — Т.Ч.) і замок запалили».²¹² Перед головним штурмом Чигирин турецьке командування на чолі з візирем Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками І.Самойловича, а має намір лише вигнати з столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Ю.Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя. 23.VIII в універсалі до жителів ічансва «сарматський князь» наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І.Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська.²¹³ Глкий же універсал був відправлений 12.IX до жителів Черкас і всього населення «задніпровської» України.

«...Освідчуєм, як сьогобічним так і тогобічним обивателям задніпровським і хто тільки зволить під міць князівства руського

і владу... пана гетьмана нашого наказного думку свою призначити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці добродійність»²¹⁴ — звертався Ю.Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто (живих залишилось біля двохсот жителів).²¹⁵ Саме тому владі наказного гетьмана І. Яненка невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошни і Жаботин.

У цей час активізує свою діяльність на землях Східного Поділля інший наказний гетьман — Астаматій. Відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, він відмовився визнавати протекцію турецького султана. В зв'язку з цим у жовтні 1678 р. Астаматій був страчений за наказом Ю. Хмельницького у Немирові.²¹⁶ У цей же час був страчений полковник Варениця, який перед тим очолював Кальницький полк.²¹⁷ На його місце був призначений Г.Негребецький. Перебуваючи у Немирові, Ю.Хмельницький постійно нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всю Брацлавщину. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка затягувала повернення правобережних земель під управління гетьмана. Головним аргументом такої затримки з точки зору короля, було не вірне титулування Ю.Хмельницького. Зважаючи на протест Яна III, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому «писати неучтиві листи до польського короля» а також, щоб він не претендував на зайняття Білої Церкви і Паволочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія по розподілу території.²¹⁸ Можливо, що наприкінці 1678 р. Ю.Хмельницький був відкликаний до Стамбулу. Польський резидент повідомляв з турецької столиці, що протягом даного періоду українському гетьману «дуже погано тут (у Стамбулі. — *Т.Чд.* навіть житла не має».²¹⁹ Щоправда, згідно даних інших джерел, він у цей час перебував у Немирові.²²⁰

На початку 1679 р. Хмельницький знову видає універсали до українських міст і містечок. ІІ він звернувся до міщан і козаків Лукомлі: «„не зичиши руїни місту вашому™ нагадуєм, щоб взявши любов до нас, як пана свого дідичного, з поклоном і вірним підданством одізвилися».²²¹ Правобережний гетьман повторює вимоги до урядових кіл Речі Посполитої про звільнення від польських військ Паволочі і Білої Церкви. «Грозиться, що ті сторони огнем і мечем знесе» — вже в котрий раз скаржився Ян III Собеський до Стамбулу.²²² Отримавши значну військову допомогу від татар, Ю.Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втікли, або були «зігнані»

І. Самойловичем на Лівобережну Україну. Ще на початку січня наказний гетьман І. Янгко-Хмельницький, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під Козельця і Носівки назад, до Корсуня.²²³ 26.1 війська Ю.Хмельницького разом з загонами білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнин, Городище, Горошино, після чого Хмельницький наказав перегнати їхніх жителів у Чигирин та Жаботин. Підрозділи І. Яненка оволоділи Пісками, Яблуневим, Золотоношею, але 2.ІІ. були розбиті під Лубнами. Побоюючись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, І. Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря.²²⁴ Проте похід правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Протягом року з Немирова на Лівобережжя ним висилались лише окремі загони для переселення людей і «підпалення лівобережних українських містечок».²²⁵

На жаль, досить обмеженою с джерельна база про діяльність Ю.Хмельницького у 1680—1681 рр. Відомо, що у квітні 1680 р. він знову вимагав від коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також погрожував польському королеві війною.²²⁶ У червні того ж року на службу до Речі Посполитої перейшли дві корогви мультянів, що перед тим знаходились у військах Хмельницького.²²⁷ 9.VI.1681 р. С. Куницький повідомляв, що у Немирові вже управляв «намісник» Хмельницького Тарасенко (Тарасенко), який у цей час затримав якогось польського капітана.^{228*} Отже, не викликає сумніву той факт, що десь на початку літа Ю. Хмельницького відкликали до Туреччини. Можливо, по дорозі до Стамбулу він помер чи був страчений, хоча існує декілька версій його смерті (свідчення С. Величка про повернення Хмельницького на Правобережну Україну у 1685 р. поки не підтверджуються документальними джерелами).²²⁹

Після відібрання у Ю.Хмельницького «князівства», турецький султан призначив Правобережну Україну до володінь молдавського господаря Г. Дуки (VI. 1681 р.). Дії Магомеда IV ще раз Підтверджували тверді наміри Порти щодо утвердження її впливу у даному регіоні Східної Європи. З іншого боку, такі заходи турецького уряду засвідчували визнання державної автономії більшої частини правобережних земель. Адже обов'язком «господаря Молдавських і України» (так йменувався Г. Дука) перед султаном було лише надання певної кількості військ для турецької армії та успішна колонізація краю.²³⁰ Отримавши Правобережну Україну, господар звернувся до традиційних форм по управлінню регіоном, призначивши від свого імені наказним гетьманом Я. Драгинича. «Вчора підтверджено господаря на панстві, віддано йому Україну, щоб під його урядом була; має

вислати господар до Немирова гетьмана- Сам господар виїжджає в тих днях до Порти, щоб лицем своїм власти під ноги цезарські при одібранні *нового Панства*, за звичаєм турецьким»²³¹ (курсив мій. — Т.Ч.) — повідомляв О.Балабан у листі від 26.VI.1681 р. до Варшави. Наприкінці липня того ж року Г. Дука отримав привілеї і «кафтан» від султана на підтвердження володіння правобережною частиною України.²³²

Невдовзі наказний гетьман Я. Драгинич призначив полковників у Білоцерківський (за деякими повідомленнями ним став С. Куницький), Корсунський (І. Губар-Бершадський), Чигиринський (Уманець) полки.²³³ Активна колонізаційна діяльність Дуки була не до вподоби польському королю. 14.X.1681 р. Ян III у листі до свого московського посла говорив, що з допомогою молдавського господаря турки завоюють спочатку українські землі Речі Посполитої, згодом «наш слав'янський світ, а потім Європу».²³⁴

Г. Дука оголосив про заснування багаторічних «слобід», у зв'язку з чим, за ви товом М. Костомарова, народ «посунув натовпом» на Правобережну Україну.²³⁵ Люди, головним чином, приходили з Лівобережжя. На гнівні листи І. Самойловича, з вимогою не переманювати його підданих, Дука відповідав, що він тільки переводить людей на попереднє місце проживання. Господар аргументував це тим, що за Бахчисарайським договором українці, які були виведені Самойловичем з Правобережжя у попередні роки вже стали підданими турецького султана.

Не можемо погодитись з твердженням деяких істориків, що правління Г. Дуки на Правобережній Україні зводилось лише до формального доповнення титула господаря».²³⁶ Адже, саме у 1681—1683 рр., після довголітніх війн тут поступово почав відроджуватися притаманний цим землям суспільно-економічний устрій. Відроджене правобережне козацтво набравши сили, у кінці 1683 р. скидає Я. Драгинича з гетьманства, а в перших місяцях 1684 р. Г. Дука вже скаржився султану, що козаки відібрали у нього «Поділля і Україну».²³⁷ Політична ініціатива знову переходить до тієї частини місцевої козацької старшини, що намагалася утвердитися у регіоні з допомогою королівської влади

б. Основні напрями військової та політичної діяльності правобережного козацтва у 1684—1692 рр.

У кінці лютого—на початку березня 1684 р. у м. Могилів що на Дністрі, відбулася козацька рада, яка відібрала булаву у С. Куницького і поставила на гетьманство А. Могилу. Комісар

С-Дружкевич, що був свідком цієї події, саркастично відзначав, що нового гетьмана обирали хоча й «не на шаблях, але на кулаках».²³⁸ Саме у цей час з королівської резиденції у Яворові (неподалік від Львова) виїжджала на Праве "ережну Україну козацька делегація начолі з полковником Я. Раєцьким. Зустрівши напівдорозі козацьких посланців з Могилева, які поспішали до короля Яна III Собеського з повідомленням про обрання нового гетьмана, посольство Раєцького (10 чол.) знову повертається до Яворова. Ян III, зважаючи на рекомендаційний лист С. Дружкевича (його привезли з собою посланці з козацької ради), затвердив А. Могила на посаді гетьмана правобережного козацтва.²³⁹ Він вислав до нього свій універсал, який визнавав право новообраного гетьмана на булаву. Разом з людьми Раєцького до Могили відправили гроші і сукно на потреби козацтва.²⁴⁰ Таким чином, вибори гетьмана А. Могили на Правобережжі за правовим статусом ні чим не відрізнялись, наприклад, від обрання гетьманів на Лівобережній Україні. Вони також вибиралися на козацьких радах, а потім затверджувались своїм сувереном — московським царем.

Уряд Речі Посполитої у 80-х рр. продовжував проводити рішучу політику щодо укріплення свого впливу у дунайських князівствах — Волощині та Молдавії. Зважаючи на це, А. Могила веде активну переписку з волоським господарем пропольської орієнтації Ш. Петричейку, якому обіцяв військову підтримку проти турецького ставленика Думитрашки.²⁴¹ Наприкінці квітня 1684 р. Могила вирушив на допомогу своєму південному сусідві, але під м. Студеницею (Поділля) його відділи були вічені розбиті. І. Самойлович на основі донесень, які надходили до нього від правобережної агентури, так описував події під Студеницею, де «...їх (полки Могили. — Т.Ч.) усіх з містечка в поле турки кам'янецькі з татарами і чемерисами виманили і до кілька тисяч витяли; тільки Могиленко з 30 чи більше людьми.» прийшов, живо до Немирова».²⁴² Свідчення лівобережного гетьмана слід вважати дещо перебільшеними, адже незабаром з правого берега Дніпра до Самойловича перейшло чотири полки.²⁴³ Враховуючи гу обставину, що при Могили залишилось ще декілька тисяч, можна стверджувати, що І.Самойлович свідомо дезінформував своє оточення, адже правобережне козацтво на той час нараховувало близько 5000—6000 чол. Крім того, Б.Крупницький, мсилаючись на публікації німецьких «летючих листків» того часу, наводить іншу інформацію про цю битву, відзначаючи й рядовий характер.²⁴⁴

Після невдалої битви правобережний гетьман отримав наказ від короля й надалі воювати турків й татар і не давати їм

можливості підвозити провіант у Кам'янець-Подільський, де перебував турецький гарнізон. Однак, Могила був не в змозі виконати це доручення Варшави—серед козацького війська почалось заворушення, спричинені невеликою платою з королівсько! скарбниці. «Військо повстало за гроші, ті 100 тисяч, присланих від ВКМ, мало мене самого 1 «сієї старшини не повбивали, говорячи, що на кожного козака прислано по 20 талярів»,—скаржився він королю.²⁴⁵ Насправді кожному рядовому козаку дісталось значно менше—3 талари.²⁴⁶ Білоцерківський комендант С. Раппе конкретизує дії невдоволеної черні: «начепили на Могилу кайдани й прикували до гармати і придуманим козацьким способом гуртом хотіли вбити».²⁴⁷ Шотландський інженер і військовий діяч П. Гордон теж залишив з цього приводу дуже мальовничий опис «Могила йшов за козаками з шапкою в руці і з сльозами на очах і благав їх повернутися назад, обіцяючи кожному по 10 талярів і новий одяг».²⁴⁸ Але вони не піддалися на вмовляння, а взявши плату, перейшли з полковником С. Палієм за Дн'про. Частина козаків начолі з полковником Левком, Дробязгою, і Кришталем перейшли у Переяславський полк, інші разом з Палієм і Куликом подалися на Запорожжя. Однак, не минуло й двох тижнів, як правобережні полки знову стали поповнюватися вчорашніми втікачами і новими козаками з Лівобережжя та Запорозької Січі. «Свавільне військо, хоч було і відступило, вже повертає»,—говорив Могила у листі до короля від 15.VI.²⁴⁹

Незважаючи на те, що певна частина правобережного козацтва (близько 2 000 чол.) перейшла на Лівобережну Україну, під гетьмануванням Могили залишалась ще значна кількість козаків. 3.V.1684 р. папський нунцій Палавічіні повідомляв до Ватикану про 10000 (?) козацьке військо, яке вийшло назустріч його посланцю Ф. Бонесані.²⁵⁰ Цю інформацію підтверджував московський резидент зі Львова, який повідомляв, що під керівництвом А. Могили перебувало 8000 піхотинців і 2000 кіннотників.²⁵¹ С. Дружкевич у 1684 р. повідомляв королю про те, що до А. Могили «кожен день прибувають козаки—було б кому платити» і прохав для них «гармати, олово, сірку, 8000 мушкетів, щоб швидко були прислані».²⁵² А ось що писав Ян III до своєї дружини під час військового походу на Поділля: «Гетьман козацький Могила вже став від нас за дві милі, треба зараз сипати грошима...»²⁵³ Згодом, 6000 козаків взяли участь у поході коронного гетьмана С. Яблоновського під Кам'янець (XIU685 р. X)²⁵⁴ У січні 1686 р. коронний гетьман наказав Могилі скласти «правдивий» реєстр Війська Запорозького.²⁵⁵ Укладений козацьким ватажком список, був відправлений до королівської канцелярії

для ознайомлення. На жаль, його текст не віднайдений в польських архівосховищах. Маємо лише лист Яна III до СДружкевича, де король наказував комісарові зв'язатися з Руським воєводою і папським нунцієм для передачі "м тексту даного компуту."²⁵⁶ На нашу думку, до цього реєстру було внесено близько 2000 козаків (С. Дружкевич, згодом, писав, що «козаків полічили голова до голови»²⁵⁷).

Перед цим, неподалік від Немирова, козацькі підрозділи розбили невеликий татарський загін. Могила відправив до Яна III «свіжого і надійного» полоненого. Згодом, гетьман, «частими під'їздами серце бусурманське воюючи», знову відсилає кілька козаків до Польщі.²⁵⁸ У липні король наказав українському гетьману вийти з Немирова і йти на з'єднання з військами коронного підскарбія Ржевуського під Збараж. Але А. Могила не поспішав пекинути свою резиденцію, повідомляючи польських урядовців про те, що «має звичайно вторгнутись орда в наші краї Українські з немалою силою, чого треба боятись і посильно тому запобігати, щоб в людях не нанесли згуби».²⁵⁹ Саме тому гетьман вдався до превентивних заходів, відправивши кілька сот козаків під саму Тягиню.

До другої половини 1684 р. відноситься досить інтенсивне листування між канцлером Великого князівства Литовського князем М.Огінським та московським князем В.Голіциним з приводу родинних проблем гетьмана А.Могили. Історія цієї переписки між двома високими особами сусідніх країн така. Лівобережний гетьман І.Самойлович після того, як Могилу проголосили гетманом Війська Запорозького на праві лу боці Дніпра, дав наказ заарештувати його дружину, яка знаходилась на Лівобережжі. Однак, А. Могила особисто "оскаржився на неправомірні дії лівобережного володаря польському королю Яну III."²⁶⁰ Той відразу ж написав листа (початок серпня) московським царям з проханням вплинути на Самойловича у справі звільнення дружини правобережного гетьмана. Але царськ й двір не «снизшел» до розгляду цього питання і, порушуючи встановлений міжнародний етикет, навіть не відповів королеві. Саме тому литовський канцлер 12.X.1684 р. звернувся до В.Голіцина, нагадуючи про звернення до нього Яна III.²⁶¹ Згодом, він отримав відповідь московського князя,, що «такої королівської величності срамоти... про звільнення Могилиної жінки...в присилці не було»,²⁶² а також про те, що у Москві взагалі не відомо з яких причин і чому вона затримана. Однак, до Самойловича було відправлено наказ розшукати її. Лівобережний правитель, очевидно, не дуже поспішав, бо 28.XII М.Огінський знову звернувся з клопотами до Голіцина, аби той

щонайшвидше вирішив цю справу.²⁶³ На жаль, документів, які б засвідчили про звільнення Могилиної дружини, не маємо. У листі до А.Могили з королівської канцелярії від 13.IV.1687 р. говорилося: «„про жінку премилу не забуваємо і все робимо». ²⁶⁴ Отже, на той час вона ще перебувала у полоні. Можливо П випустили десь у 1688 р. (21.XII.1689 р., після смерті гетьмана, С.Яблоновський повідомляв королю, що отримав скаргу від жінки Могили на «злу людину Тишка», який хотів заволодіти майном її померлого чоловіка.)²⁶⁵

Влітку 1684 р. Ян III Собеський намагався остаточно перекрити комунікативні шляхи, які сполучали Османську імперію з кам'янецькою фортецею. На військовій нараді було вирішено переправитися через Дністер і відвоювати «ключ Поділля» м. Язловець. Гетьман Могила вирушив до південно-східних рубежів України. Керувати у Немирові він залишив димерського полковника Мирона. Відділи Могили з'єдналися з королівськими військами наприкінці серпня і стали табором біля с. Малинів неподалік від Жванця. Незабаром козацькі полки вміло обороняли переправу через Дністер. Загальні підсумки кампанії, однак, були невтішними. Після того, як вода знесла невдало побудовані поляками міст, козаки повернулися до Немирова.

Ставши наказним гетьманом, Мирон використовує відсутність А.Могили і розсилає універсали по всій території Правобережної України. В них він стверджував, що польський король віддав правобережному гетьману управління над українськими землями по р. Случ, закликав селян не підкорятися владі польської шляхти і переходити в козацький стан. Таким чином, скориставшись з відомих універсалів Яна III, які давали можливість козакам розміщуватись на подніпровських землях, Мирон намагався поширити козацьку юрисдикцію на Полісся, зокрема житомирські і овруцькі землі. Це дуже занепокоїло польських урядовців. СДружкевич видав наказ арештовувати і віддавати до суду всіх «бунтівників», погрожував наказному гетьману, що той «на свою старість набереться страху».²⁶⁶ Однак, це не стримало початок проявів народного невдоволення. Жителі багатьох сіл зголошуються до «козацької» юрисдикції,²⁶⁷ розпочинається визвольний рух у містах. В Овручі начолі міщан став бурмистр Г.Мітюхно, який не допускав представників польської шляхти до виконання владних функцій, такі ж процеси відбувались в Народичах та інших містах і містечках Правобережжя.²⁶⁸ Інструкції шляхетським послам на місцеві сейми були переповнені скаргами на «сваю козацьку і бунти між нашими підданими через Мирона, гетьмана наказного запорозького, розпочатих».²⁶⁹ Але гетьман А. Могила, повернувшись до Неми-

рова, не підтримав повстанців, хоча окремі заворушення мали прояви і серед його війська. Правобережний гетьман дотримувався лінії на стабілізацію політичного становища на Правобережжі, і не бажав конфліктувати з польською адміністрацією. На жаль, відсутність джерельної бази не дає змогу прослідкувати весь хід і результати заворушень у 1684 р. Не відома і подальша доля українських шляхтичів, козаків, міщанка селян, які брали участь у цих подіях, а також головного «винуватця» — наказного гетьмана Мирона.

Відразу після повернення до гетьманської столиці у А. Могили виникають певні труднощі із забезпеченням своїх полків провіантом: «мало маємо хліба, не можемо людей утримувати».²⁷⁰ Крім того, призначених їм для «уконтентування» міст Дашова, Єихова, Фастова, Слободищ і Вінниці, за словами гетьмана, не вистачало для повного задоволення потреб козацтва. У цей же час білоцерківський полковник Х. Шарко звернувся до Яна III з проханням звільнити козаків від деяких повинностей на користь адміністраторів старосте, де були козацькі поселення.²⁷¹

Через деякий час, влітку 1684 р., Порта проголосила новим гетьманом «турецької» частини Правобережної України козацького полковника Т. Сулименка (Сулимку).²⁷² Перед цим полковник підкорявся «польському» гетьману С. Куницькому, але у грудні 1683 р., під час походу на Молдавію, він був захоплений у полон і визнав протекцію турецького султана. Вітиснення з Правобережжя ГДуки та його намісника у Немирові Я. Драгинича було значною втратою для Османської імперії. Тому найголовнішим завданням новопроголошеного гетьмана Т. Сулименка стало відвоювання Немирова, який з огляду на вдале географічне розташування, був важливим стратегічним центром Правобережжя.²⁷³ У листопаді 1684 р. полки Сулименка (1000 чол.) разом з татарськими військами сина хана Селім-Гірея I (6 000) і турецькими яничарами (1000) біля трьох тижнів намагався відбити немирівську фортецю у гетьмана А. Могили.²⁷⁴ Одночасно «турецький» гетьман розповсюджував серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на основі того, що султан надав йому право володіти Правобережною Україною. Деякі правобережні села і містечка, побоюючись турецько-татарської загрози, визнавали його зверхність.²⁷⁵ Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання якому гетьману слід підкорятися. Однак Сулименко, незважаючи на допомогу татар, так і не зміг оволодіти Немировим. Гетьман Могила начолі двох полків вміло керував обороною. Із скрутною ситуації його виручив рідний брат, який вчасно прийшов на допомогу з Полісся і вдарив у тил ворогу.

У 1685 р. загони Т.Сулименка знову робили спроби оволодіти правобережною козацькою столицею. Але, восени вони були розбиті військами Могили. Більшість козаків, які підкорялися Т. Сулименку перейшли на бік Могили, віддавши йому «коровги, бубни та інші клейноди турецькі»²⁷⁶.

Ця поразка не зупинила турецьких урядовців, які доручили татарському солтан-калізі «в Немирові замість Сулимки Самченка осадити»²⁷⁷. Ханський син дав у допомогу новому гетьману Самченку декілька тисяч своїх людей і наказав взяти правобережну столицю. Ця військова акція тако закінчилась невдало. За оцінкою Б. Кі/пницького, деструктивна діяльність гетьманів Т.Сулименка і Самченка у середині 80-х рр. звела нанівець попередні зусилля ГДуки у справі колонізації правобережних земель.²⁷⁸ Після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів, султан Магомед IV віддає ініціативу у вирішенні долі Правобережної України у руки татарських ханів.

Козацьке військо Могили неодноразово брало участь у боях з турками на Поділлі. Гетьман регулярно висилає королеві полонених, у грудні його козаки відзначаються у битві з «ворогом християнства» під Цецорою. «По градах біля Кам'янця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив», — так оцінював даний період діяльності правобережного гетьмана козацький літописець Г. Грабянха.²⁷⁹

Як вже відзначалося, 1685 р. не приніс мир на багатостраждальні землі Правобережжя. На початку січня відділи Могили обороняли Брацлав від нападу війська Т. Сулимки. Незабаром А. Могилі все-таки вдалося захопити «турецького» гетьмана. Під час осінньої кампанії польсько-українських військ у Молдавії він надіслав 4 000-ний загін до Ягорлика, де були розбиті відділи Сулимки (<1200 чол.), самого гетьмана схопили і відіслали до Яворова. Про це повідомляв навіть міланський «летючий листок».²⁸⁰ Польські політичні кола відзначали, що після цієї перемоги Могилі «Україна тільки нам належить, нема жодного місця, що до нас не належить».[†]

Визнанням видатної ролі козацтва в обороні Правобережної України, Речі Посполитої і всієї Східної Європи від турецько-татарської агресії стала постанова вального сейму від 16.11.1685 р У ній говорилося про те, що «всіх козаків низових і українських як тих, які є в службі дійсній під гетьманом нашим Мзгілюю, так і тих, які побажали признати його, мають осідати на Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками».²⁸² Гетьману Могилі дозволили набирати полковників серед козацького стану (до цього часу «приповідні» листи видавались лише представникам шляхти)

Разом з тим сеймова конституція надавала козацтву землю, на яку претендували окремі польські магнати, що стало причиною подальших конфліктів між ними. Відразу ж по цьому на Правобережжі відроджується чотири козацьких «місцевих» полки — Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Богуславський, Корсунський (хоча тенденція до їхньої появи стала проявлятися ще на початку 80-х рр.). Досить добре проінформований про події на правобережних землях України І. Самойлович відзначав, що польський король «учинивши його (А. Могилу. — *Т.Ч.*) управителем наказав показати кордони влади регіменту Війську Запорозькому належного... і Могиленкова на те є яка заслуга».^{2*3} Треба відзначити, що відсутність повноцінного комплексу джерельних документів, які б висвітлювали всі аспекти діяльності козацької адміністрації Правобережної України, не дає змоги більш глибоко висвітлити питання функціонування її інститутів.

Рада сенату в грудні 1685 р. ухвалила рішення про іцоякнайшвидше «затягнення» козаків. Однак нунцій Палавічіні не погодився з зазначеним, на його думку, розміром плати для нового набору, який, до речі, був запропонований самим королем.^{2*4} Тому 3.ІІ.1686 р. у Жовкві була скликана виїздна рада сенату, де нунцію запропонували компромісне рішення — виплатити правобережному козацтву 100000 злотих.^{2*5} Ці гроші, а також «барвив, олово, порох та кулі привезли до Немирова козаки з полку С.Палія «на 3 возах, запряжених по 6 коней в кожний».^{2*6} І все ж, 30.Х.1686 р. А. Могила звернувся до короля з проханням про додаткове «уконтентування» своїх військ. Зокрема, він скаржився на нестачу у немирівській фортеці куль до мушкетів.^{2*1}

Влітку 1685 р. спостерігались нові прояви невдоволення серед правобережних козаків, що були спрямовані проти влади гетьмана. Вони розпочалися з приводу «несправедливого» розподілу привезеного з Поліссі провіанту. Козацька піхота цілий день штурмувала немирівський замок, де засіла кіннота начолі з Могилою. Незважаючи на чималі втрати серед обох сторін, козаки на другий день все ж таки домовились між собою і знову виявили свою вірність гетьманові.

Ян ІІІ Собеський не полишав своїх планів завоювання Молдавії. Восени відбувся військовий похід на чолі з коронним гетьманом С. Яблонівським, який мав за мету підкорення князівства.²⁸⁸ Велику участь у ньому взяли українські козаки, що, за твердженням багатьох джерел, відзначилися у битвах під Боянами, Городенками, Гулівцями, Зіньковим, Ляхівцями, Полонним, Троянами та Язловцем.

ІХ під Боянами, що на Буковині, полки А. Могили і С. Палія залишилися прикрити відхід польських військ і виконали це

завдання досить успішно. Козаки Палія відзначились біля Ляхівців, де «кілька сот трупів поклали», а 70 чоловік «взяли живцем».²⁸⁹ Сам С. Палій під час бою був тяжко поранений. Невідомий свідок розповів про битву під Троянами: «Турецьке військо надійшло з яничарами і всією силою вдарило на праве крило, де було військо козацьке, яке за своїм звичаєм оборонялось табором».²⁹⁰ Відбивши ворога, полк Гришка перешов у контр-наступ: «За вал троянський пішо за татарами пішов, але їх заскочила орда та турки і 50 козаків в неволю взяли».²⁹¹ Полковник Апостол, розбивши турецько-волоські зағони під Яссами, взяв у полон 15 ворогів і попередив головні сили, що «хан йде з 15000 і гарматами до Цецори і хоче взяти Могилу, гетьмана Запорозького».²⁹²

У зв'язку з отриманням невтішних новин, гетьман звернувся до короля з проханням надіслати гроші і «барви» для своїх людей, а також військовоє підкріплення. Під час повернення до Немирова біля р.Прут, за словами літописця, «табір козацький з полками став на переправі. Багато ворога на них напало, але вони відбились».²⁹³ Невдовзі козаки Могили розбивають окремі татарські зағони між Баром і Меджибожем. Прийшовши до своєї резиденції, гетьман звернувся до правителів калмицької орди з проханням надати військовоу допомогу. Наприкінці грудня 1685 р. А. Могила начолі 6000 війська знову вирушив на поміч королю, зважаючи на відсутність татар.

У квітні—травні 1686 р. на Правобережній Україні з спеціальною місією перебував папський нунцій Ф. Бонесана Запевнивши українців у підтримці з боку Інокентія XI, нунцій отримав лист-відповідь від гетьмана А. Могили, старшини і «всього Війська Запорозького» до папи. У ньому, зокрема, говорилося: «Підемо на ворогів хреста святого радісно., щоб могли бачити у стін християнських всіх володарів та своїх власних ворогів упокорених».²⁹⁴ Зрозуміло, що під «ворогами» тут розумілися насамперед турки і татари.

20.IV коронний гетьман направив «ординанс» до Могили, щоб той вирушив під Вінницю на сполучення з короівими ротмістра К.Завіши і разом з ним йшов під Язловець.²⁹⁵ Там він мав об'єднатись з полками С. Палія, М. Булиги, Макухи. Гришка, Булук-Баші та Семена (Корсунця—?). Згідно планів польського військового командування, всі козацькі полк*» мали бути біля язловецької фортеці. Однак, гетьман із старшиною не поспішали з виконанням цього завдання. По-перше, українські підрозділи «затримались» біля Бару і Меджибожу. В результаті козацького наступу турки залишили ці важливі стратегічні фортеці навіть не зруйнувавши фортів. По-друге, знову повто-

рилася ситуація з отриманням грошей. Полковники Макуха, Кулик і Штєпа, взявши королівську плату, переправились за Дніпро до І. Самойловича. Король Ян III намагався з допомогою листів до козацького керівництва від 28.V; 8.VI; 20.VI та 27.VI якось виправити ситуацію.²⁹⁶ Він вирішив затримати полк Могили для охорони Поділля, а «неслухняні» полки Апостола, Гришка, Семена та Палія призначив до своєї армії.

Статті «Вічного миру», що був укладений між Річчю Посполитою і Московщиною у травні 1686 р., зокрема, вирішували й проблему переходів козаків з Правобережжя на лівий берег Дніпра і навпаки. Віднині «їхня Царська Величність тих козаків..., які живуть у Немирові, в Павлоччі і біля Білої Церкви не будуть і не велять приймати в свою оборону».²⁹⁷ Аналогічно мав діяти і польський монарх по відношенню до запорожських і лівобережних козаків, які досить часто приходили на допомогу гетьману Могилі.

Разом з корогвами СДружкевича у липні правобережні полки зайняли навколо Кам'янця цілий ряд замків, які належали туркам, розірвавши тим самим їхні комунікації. Наприкінці літа двохтисячний загін Могили прийшов на допомогу військам Яблоновського. У вересні польсько-українські відділи були оточені «ханом кримським, ордою і з турками неподалік від Кам'янця». Облога тривала протягом дванадцяти діб. Після того, як загинуло близько третини королівських військ, гетьман Яблоновський дав наказ відступати у напрямку на Довів, а «козаків розпустив, заплативши на дві людини по 3 талари і по зипуну на козака».²⁹⁴

За своєї відсутності у Немирові, А. Могила призначив (десь у шпні) наказним гетьманом полковника М. Булигу²⁹⁹. 1.VIII .ой отримав «ординанс» від С. Яблоновського з наказом відправити 600 козаків «під команду пана Ласка, стольника київського».³⁰⁰

Повернувшись після багатомісячної відсутності на Брацлавщину, Могила відразу ж звертається з проханням до короля, щоб той дозволив йому розмістити козаків у тих місцях на Правобережжі, «де були б люди». У листі від 1.X гетьман зазначав: «При тому знаходжу назначені в асигнації Побужжя і Подністрів'я там степ і запустіння вічне на багато років».³⁰¹ Могила попереджав Яна III, що якщо не буде переглянуте дане питання, то «вже дійде до того, що мушу клейноди військові в Полонному залишити».³⁰² Король дозволив окремим козацьким відділам розташуватися на Поліссі, у Мозирському повіті, але вже 10.XI надіслав їм універсал, «аби добр не пустошили» і, «щоб знаходились у місцях для вас визначених і поводитись згідно артикулів військових».³⁰³

У листопаді багатотисячне військо сина татарського хана Солтан-Калги оточило гетьманську столицю м. Немирів. Гетьман А. Могила, вміло керував оборонними діями свого гарнізону. Татари змушені були відступити вже через три дні. Зимою 1686—1687 рр. у гетьманських володіннях був великий голод, внаслідок чого Правобережжя покинуло багато козаків. Тепер вже не тільки гетьман, а й окремі старшини звертались до короля, щоб той «щось робив, бо велика сваволя може бути між козаками» — писав до Варшави полковник Данило Федорович.³⁰⁴

Влітку 1687 р. на Правобережжі знову загострюється «споконвічний» шляхетсько-козацький конфлікт. Поступове формування Білоцерівського (Фастівського), Брацлавського, ВогуїаєсвКого та Корейського полків викликало спротив у польської шляхти, яка після довгих «козацьких війн» поверталася до своїх «дідичких» мастностей. Виникає навіть проект переміщення (!) козацтва на ще неосвоєні південно-східні землі і розквартирування на їхньому місці коронного війська.³⁰⁵ «Вивести козаків з Брацлавського воєводства і заборонити їм *влаштовувати тут нові слободи*» (курсив мій. — Т.Ч.) — вимагали брацлавські депутати сейму.³⁰⁶

Занепокоєний подіями на Правобережній Україні, Ян III Собеський радівсь з С. Яблоновським: «„до універсалів козацьких не знаємо що робити, каштелян Хелмський в тих краях, хан розбирається».³⁰⁷ Це, однак, незавадило королю дати розпорядження коронному гетьману зробити все можливе для того, щоб козацьке військо прийшло йому на допомогу під Язловець. ІІІІ Ян III, що особисто очолював польські відділи на Поділлі, скаржився: «.. могли б відбитися під Кам'янцем, якби був заслон з козаків».³⁰⁸

Маємо відомості, що наприкінці літа полки Могили все ж таки взяли участь у бойових операціях польської армії по оволодінню кам'янецькою фортецею. Після десятиденного артилерійського обстрілу турецьких позицій польсько-українським силам довелося відступити. За наказом королеви Якуба, гетьман Могила разом з полком С.Палія залишився на Поділлі воювати з окремими турецько-татарськими загонами. Тут вони ртбили загін Батир-Аги і 10 полонених відіслали в подарунок королю.

У вересні 1687 р. з допомогою С. Дружкевича був складеним реєстр правобережного Війська Запорозького. Крім того, королівський комісар домовився з гетьманом і полковниками, щоб у Могилів йшли за обіцяним королем на цілу зиму «борошном». Незважаючи на невдоволення поліських властей, правобережні козаки знову переходять на Лівобережну Україну. 20.X гетьман Могила запитував Дружкевича, чи затримувати йому тих козаків,

які незадоволені оплатою осінньої кампанії, і погрожували йому покинути Правобережжя.³⁰⁴

Взимку 1688 р. А. Могила запрошує до своєї резиденції полковника Палія. Вони підготували спільну операцію по захопленню колишнього «турецького» гетьмана Я. Драгинича, який «промишляв» біля південних кордонів Правобережної України. Навесні, підсилений могилиними козаками, полк С. Палія вирушив у район Дністра, щоб розбити відділи Драгинича і заарештувати його самого, але той вчасно відійшов вглиб Молдавії. Одночасно гетьман Могила направляє з почесною місією до Кримського ханства свого перекладача з тюркських мов (на жаль, його прізвище в документах не збереглося). Той, маючи при собі певну суму грошей з гетьманської скарбниці, мав викупляти з татарської неволі полонених козаків. Очевидно його діяльність виявилася вдалою. Як свідчать документи, вже весною він з'явився у запорозькому Коші з великою кількістю колишніх невільників.

Продовжуючи обороняти українські землі від татарських набігів, Могила розбиває ворожий загін під Немировим: «...ясир відібрали і худобу, швидких татарів розпорошили і позабивали, мало з них втекло, живцем двох до Немирова привели».³¹⁰ Один з «язиків» повідомив, що до Кам'янця рухається велика орда начолі з Мюрад-Солтаном. Щоб перевірити цю інформацію, гетьман послав своїх козаків до Дніста для отримання певної відомості. У листі до короля від 13.VII А. Могила висловлював задоволення з приводу «уконтенування всього Війська Й. К. В. Запорозького», і «прибирав велику готовність військову».³¹¹ Згідно з королівським наказом від 17.VIII, він вирушив на польсько-молдавський кордон. Восени того ж року козаки перепинили турецький обоз з оїзним провіантом (близько 40 підвод), який рухався у напрямі Кам'янця.

16.VIII датується ще один цікавий документ, а саме — лист московського царя Петра I до польського короля «про заборону польському підданому Андрію Мигулі (так у документі. — *Т.Ч.*) писатися запорозьким гетьманом».³¹² Могила привертає до себе увагу московської влади, а також лівобережного гетьмана І. Мазепи тим, що пише листи на Запорозьку Січ до кошового отамана Г. Сагайдачного, в яких запрошує запорожців до себе на службу. Одн.н з таких листів був перехоплений і потрапив до Мазепи. Останній відразу переправив його до Москви, чим викликав небачений гнів запорозького Товариства. Наслідок був протилежний бажанням царя і лівобережного гетьмана — незважаючи на великі заслони, що були виставлені І. Мазепою по Дніпру, багато запорожців перейшло на службу до А. Могили.

який і надалі продовжував йменуватися «гетьманом Війська Й. К. М. Запорозького».

Останній відомий нині документ, що торкався діяльності Могили на посаді гетьмана правобережного козацтва, датується 22.IX.1688 р. Саме в цей день польський король Ян III написав листа до старого гетьмана, наказуючи йому вирушити в Бару до Бучачу на з'єднання з військами коронного гетьмана С. Яблоновського.³¹³ Щодо дати смерті А. Могили, то її не вдалося встановити. Б.Крупницький, керуючись кореспонденціями німецьких «легючих листків», стверджує, що гетьман вмер наприкінці грудня 1688 р.³¹⁴ Інші автори говорять про січень — лютий 1689 р.³¹⁵

«Компут Війська Запорозького його Королівської Милості складеного під Кашперовцями паном каштеляном -хелмським полковником Й.К.М. для Милості ксьондза Бонесани, комісара Апостольського» — така повна назва документу, який розкриває внутрішній устрій козацьких підрозділів наприкінці 80-х рр.³¹⁶ Влітку 1689 р. козацьке військо, яке перебувало на утриманні Речі Посполитої та Ватікану, нараховувало 5 полків. До першого полку, який перед цим очолював гетьман Могила, входила старшина у складі генерального гісаря, генерального обозного, генерального осавула, генерального хорунжого, бунчужного, підосавула, а також пушкарі? (3 чол.), довбуша, трубача, прапороносця і капелана, простих козаків — 93 особи. Полк Гришка мав полкових писаря, хорунжого, осавула, підосавула, суддю, сотенних отаманів (38 чол.), сотників, хорунжих осавулів (по 5), козаків — 514. У полковника Іскри було 17 старшин та 280 чоловік «чорні». Полк Самуся нараховував 14 старшин і 150 козаків, до полку під керівництвом Макаренка входило 7 старшин і 161 козак. Крім того, до компуту було внесено 140 козаків, які, за наказом С. Яблоновського, воювали татарські улуси. Таким чином, за даним реєстром правобережне Військо Запорозьке нараховувало 1449 чоловік. У тексті компуту також відзначалось, що до нього не ввійшли козацькі відділи Барабаша, Булук-Баші, Михайла та Семена (близько 300—400 чол.).

Слід відзначити, що в компут не було внесено полки С. Палім та А. Абазина, які не бажали підкорятись «лядським» гетьманам. Однак згодом, у середині 90-х рр., вони вже не відмовлялись бути занесеними в реєстр. Ще 30.VI.1690 р. С. Палій писав до короля: «Просимо про потребу нашу, бо козакам п.Гришка, гетьмана наказного, 6000 дали. А там стільки людей, як і * моему полку, а тільки 2000 дали на людей моїх...»³¹⁷

Козаки, однак, були недоволені цим компутом, про що неодноразово скаржились польському комісару С. Дружкешічу. Той, у свою чергу, звертався до короля: «...Бонесана менше ніж

потрібно уконтенував».³¹⁸ За словами хелмського коштеляна, нунцій обіцяв кожному з козаків по «2 твердих таляра», а видав лише по «10 злотих шелягами». Крім того, Ф. Бонесана «не захотів даги на барви Булук-Баші».³¹⁹

Після смерті Могили правобережна старшина не змогла скликати загальну козацьку раду. Не виясненою у цьому питанні залишається позиція фастівського полковника С. Палія, що був «неофіційним» лідером серед козаків і міг претендувати на роль вибраного чи призначеного гетьмана. Відомо, що Палій був рішуче настроєний проти кандидатури на гетьманство полковника Гришка, яка, тим не менш, задовольняла польського короля.³²⁰ 11.V.1689 р. Ян III Собеський виступив з пропозицією на варшавськiм сеймі: «...що з козаками робити, і якщо їм дати гетьмана».³²¹ Королівським універсалом БД 4.V наказним гетьманом над правобережним козацтвом був проголошений полковник Гришко (інколи він підписувався як Гришко Іванович).³²² Король запевнив Гришка, що йому невдовзі будуть видані військові хлейноди, які б засвідчували його повноваження.

Гришко, керуючи правобережними полками, продовжував політику свого попередника. У липні 1689 р. він разом з комісаром С. Дружкевичем був на «виправі» проти турок під Сорокою. Повернувшись до Немирова, наказний гетьман займається його укріпленням. 13.VIII король наказував: «...якщо на Немирів йдуть татари, то його швидше боронити потрібно».³²³ Про успішні дії гришкових козаків проти турецько-татарської загрози неодноразово повідомляли італійські «летючі листки».³²⁴

Разом з тим нової сили набирає конфлікт між гетьманською владою та С. Палієм, який розпочався ще за часів А. Могили. У період гетьманування Гришка він набув нового забарвлення у зв'язку із зростаючим військовим та політичним потенціалом Палія. Однією з причин ув'язнення фастівського полковника у польській в'язниці (X1.1689—IV.1690 рр.) стало самовільне розташування Палієм своїх підрозділів «там, де мали стояти Грипівкові».³²⁵

За гетьманування Гришка продовжувався козацько-шляхетський конфлікт, який був відлунням українсько-польського простистояння у попередні десятиліття. 29.XI.1689 р. Ян III видав універсал до наказного гетьмана, старшини всієї «черні» Війська Запорозького, щоб вони не «свавільничали» на землях Хмельницького старое ги Потоцького. Неодноразово звертався до Гришка гетьман С. Яблоновський з вимогою не «чпати добр панів Єльців».³²⁶ У свою чергу, правобережні козаки скаржилися королю на немирівського коменданта, «що втручається у їхні справи».³²⁷ Наприкінці року Гришко начолі посольства разом з делегатами від Запорозжя вирушив до королівської резиденції

Старшина вимагала надати їм додаткову територію для розташування своїх полків на лівому побережжі Бугу. Сам король схилився до позитивного вирішення козацьких проблем. Була скликана комісія, де представники польської шляхти, враховуючи власні інтереси, запропонували українцям лише невеличку територію поблизу Ягорлика. Українське посольство не погодилось на цю пропозицію. Не було вироблено якогось компромісного рішення і на наступних засіданнях.

Скориставшись відсутністю Гришка, полковник Кулик разом зі своїми козаками, а також мешканцями Кальника і Дашова перейшов на Лівобережжю України, чим викликав велике обурення польських владних структур і к'азного гетьмана. Одночасно на козацькій раді (1640 р.) було прийнято рішення переглянути особовий склад компуту для того, щоб виключити з нього «несправжніх» козаків—селян, які перейшли до козацького стану протягом попередніх років³²⁸. Наказний гетьман Гришко також звернувся до Яна III Собеського з проханням виплатити більшу суму грошей для своїх «молодців» (листи правобережного гетьмана до короля від 19.X з Тульчина, та 14.XI з Немирова).³²⁹ Перебуваючи у тому ж році з посольством у резиденції польського короля, Гришко особисто отримав від Яна III 1260 злотих.³³⁰

У жовтні 1690 р. підрозділи Гришка прислали королеві «язика татарського під Очаковом взятого».³³¹ Сеймові рахунки коронного скарбу свідчили про те, що протягом осені—зими Гришко ще кілька разів прислав «язиків» до Варшави, а також особисто приїжджав до короля у справі функціонування козацького устрою Правобережної України. Ян III неодноразово відзначав його вмiле керівництво: «...відвагу рицарську в землі Білгородській показали, даємо добро на подальші акції».³³²

Восени наступного року козацькі загони взяли участь у черговому молдавському поході польських військ. Відвоювання у Турецько-молдавського гарнізону м.Сорок відбувалось при активній допомозі правобережних козаків. Разом з двома регіменентами польської піхоти 500 козаків протягом значного проміжку часу відбивали ворожі наступи від зайнятої фортеці. 21.і.1692 р. С. Яблоновський наказав Гришку, щоб йшов на позиції пана Раппе у Сороки і виконував його накази. Але правобережний гетьман зволікав з виконанням обтяжливого для свого війська завдання. Згодом, Яблоновський вислав універсал до Іришка, щоб той «йшов під команду коронного кухмістра» (Ф. Галецького. — *Т.Ч.*) разом з усією козацькою кіннотою і полковниками, «які слухаються».³³³ 2.III наказний гетьман Гришко, перебуваючи у Брацлаві, видав свої універсали до козацької старшини, щоб ті підкорялися наказам коронного гетьмана.

Польська влада була дуже занепокоєна ігноруванням її волі. 21.VI С. Яблоновський вже вкотре звернувся до Гришка з наказом йти на допомогу сороцькому гарнізону.³³⁴ Аналогічні універсали були направлені полковникам Я. Гладкому, А. Абазину, Самусю, З. Іскрі. Під тиском С. Дружкевича полк Гришка влітку вирушив до Сорок, але ця операція провалилася. Полковник С. Палій загітував гришкових козаків перейти під своє командування. Як свідчив Дружкевич — «козаків по приходу в Сороки жодного не залишилось»³³⁵. Саме у цьому листі до Яна III від 30.VIII королівський комісар назвав гетьмана Гришка небіжчиком. Отже, мо.г.на стверджувати, що правобережний гетьман вмер (можливо загинув від рук своїх підлеглих) у липні — серпні 1692 р.

На початку 90-х рр. до Кримського ханства з Лівобережної Гетьманщини втікає опозиційно настроєний до політики гетьмана І. Мазепи писар ІХІваненко (Петрик). 26.IV.1692 р. був підписаний двосторонній договір між Кримським ханством та Україною, яку представляв обраний на гетьманство від імені хана П. Іваненко.³³⁶ За визначенням відомого дослідника цих подій О.Оглоблина цей трактат механічно сполучував ідею державності Війська Запорозького з ідеєю шляхетського князівства у межах «покуди Хмельницький (Богдан. — Т.Ч.) завоював з ордами від ляхів» — так було записано у четвертому пункті договору.³³⁷ Також вирішувалась проблема переходу українців з Правобережної України на Лівобережжя і навпаки: «...куди хто захоче на свою вітчизну піде, де перед тим проживав, а тривоги і небезпеченства не матиме там ніколи».³³⁸ Згідно договору, західні кордони Української держави не були в.значені (аналіз тексту дає зрозуміти, що йшлося лише про надніпрянську частину Правобережжя з кордонами по Случ і Горинь). Крім того Кримське ханство брало на себе зобов'язання захищати українців від нападу московських та польських військ.

Влітку 1693 р. татари разом з небагаточисельним військом П. Іваненка намагались захопити терчотою Брацлавщини, але цей похід закінчився поразкою. Згодом «татарський» гетьман оселився на землях білгородсько! орди, будуючи плани по захопленню Правобережної України.

Слід відзначити, що починаючи з другої половини 80-х рр. на правобережних землях діяв інший «турецько-татарський» гетьман — Стецик (Степан Іванович Лозинський, Стецик Тягинський, Стецько Ягорлицький). З дозволу султана і молдавського господаря він оселився у Ягорлику, що знаходився на південних кордонах Правобережної України. Саме звідти новий гетьман здійснював постійні напади на українські землі з метою відвоювати їх у ставленників Польщі. Влітку 1689 р. Стецик з

двома сотнями козаків і декількома тисячами татар штурмував Немирів. 19.1.1690 р. король Ян III Собеський писав до московського царя, що Стецика прийняв під свою опіку кримський хан: «_хан татарський гетьман свого козацького на ім'я Стецько оголосив і зайнявши Сороки і Цеканівку там же йому консистенцію назначив».³³⁹ Після смерті Григ-ка король обіцяв Стецику гетьманську булаву від його імені, якщо той перейде на бік Речі Посполитої. Але гетьман залишився вірним турецько-татарській протекції. У 90-х рр. з загонами Стецика дуже часто воювали правобережні козаки під керівництвом С Палія, А. Абазіна та Самуся. Восени 1693 р. козаки Палія здійснили невдалий напад на Ягорлик. У цей час під керівництвом Стецика перебувало близько 3000 козаків і молдаван.³⁴⁰ «Сім полків з господарем волоським, Стецьком козацьким і кільканасти тисяч орди стоять на Цецорі, готуючись до атакування Сороки» — повідомляв невідомий сучасник цих подій влітку 1693 р.³⁴¹

17.X.1693 р. гетьман Мазепа писав до царя, що Палій прислав до нього чотирьох полонених молдаван, які просили відпустити їх додому, «де сподіваються на заступництво свого володаря Стецика Ягорлицького».³⁴² До речі, Стецик неодноразово прислав до правобережного полковника його людей, що раніше були захоплені в полон і прохав обміняти їх на своїх козаків чи знатних татар, які перебували в полоні у Фастові. Відомості про сутички «ханського» гетьмана з правобережними козаками постійно зустрічаються у документах за 1694 — першу половину 1695 р. Проте вже у 1696 р. ім'я Стецика не потрапляло до коріхпонденцій про події на Правобережжі, чи в Молдавії. Можливо, що він загинув після сутички з полками наказного гетьмана Самуся під Дубосарами у вересні 1695 р.³⁴³

У наступні роки традиція призначення козацьких гетьманів від імені кримського хана для управління (значною мірою формального) Правобережною Україною не припинялася. В 1698 р. серед лівобережного козацтва з'явився лист «гетьмана ханською милістю» І. Багатого, який закликав переходити під зверхність Кримського ханства.³⁴⁴ Після постанови польського сейму про знищення правобережних полків частина козаків начолі з полковником Т. Маяцьким і Ф. Швачкою звернулися за протекцією до кримського хана Давлет-Гірея ІІ «Чи хіба в'д тієї Речі Посполитої синів коронних облишила наглядати за правами і вольностями нашими військовими від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого- в протекцію мужнійшого хана його милості навмисне склонилися»³⁴⁵.

в. Відродження козацької державності на Правобережній Україні у 90-х рр. XVII ст.

Військово-політична діяльність козацьких гетьманів та поступова колонізація ними правобережних земель у 80-х рр. принесли свої результати. За визначенням сучасних вітчизняних істориків, протягом наступного десятиліття XVII ст. йшов неухильний процес відродження державності козацької Правобережної України.¹⁴⁶ Проте, незважаючи на досить велику кількість праць, які висвітлюють даний період національної історії, існує певна невизначеність в оцінках окремих аспектів політичної ситуації, яка склалася в 90-х рр. на правобережних українських землях. Це було спричинено не лише відсутністю комплексу джерел, який дозволяв би дати вичерпну характеристику такому своєрідному явищу як «Палієва держава»,¹⁴⁷ а й деякими суб'єктивними факторами формування вітчизняної історичної науки у попередні роки. Разом з тим, українська історіографія вже досить добре висвітила події визвольної боротьби правобережного козацтва проти влади польських урядовців наприкінці XVII — початку XVIII ст.³⁴⁸ Проблема всебічного вивчення формування українських державних інститутів під час козацько-шляхетських конфліктів, на нашу думку, ще чекає на свого дослідника (хоча питання про державотворчі процеси на Правобережній Україні протягом другої половини XVII—XVIII ст. останнім часом плідно досліджуються).³⁴⁹

Слід відзначити, що розкриваючи діяльність С. Палія та його прибічників, історики акцентували свою увагу на взаємовідносинах правобережної старшини з урядами Лівобережної України та московськими царями.³⁵⁰ Проте об'єктивне прагнення козацтва Правобережної України до об'єднання з Лівобережжям не могло здійснюватися лише у площині стосунків з лівобережними гетьманами і їхніми зверхниками. Геополітичне становище Правобережної Гетьманщини примушувало її керівників підтримувати відносини з урядовими колами Речі Посполитої. Тим більше, що у попередні роки саме польський король стимулював відродження козацьких структур на території Київщини і Брацлавщини.

Колонізуючи землі Київщини, та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала і запроваджувала традиції формування місцевої української адміністрації періоду Визвольної війни. Отримавши у середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, козацькі полковники у наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувались їхні полки. З часом, органи козацького самоврядування почали перетворюватися у державні інститути гетьманської

України, які існували тут з 1648 по 1676 рр. Отримуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої і визнаючи зверхність польського монарха, козацький військовий устрій трансформувався у самостійну політичну структуру, яка представляла інтереси українського нгроду на землях Правобережної України.

Зважаючи на постійні військові дії, які велися між Польщею і Туреччиною, татарські набіги і спротив польської шляхти, розміри території, які займала «Палієва держава» у 90-х рр. XVII ст. не були сталими. Козацький устрій охоплював межі колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського, Чигиринського, Тарговицького і Могилівського полків.³⁵¹ Новоутворений Фастівський полк, як адміністративна одиниця, охоплював частини територій зниклих у середині 70-х рр. Білоцерківського, Паволоцького, Таргов.чцького та Київського полків. Його очолював полковник С. Палій, який у даний період репрезентував владні структури козацької державності на Правобережній Україні. На швденно-західних землях Білоцерківського полку періоду Визвольної війни биник Богуславський полк, який частково поширювався на південні райони Паволоцького полку. Ним керував наказний гетьман Самусь (Самійло Іванович), який наприкінці 50-х рр. намагався відродити Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі відродження інститутів української державності відіграло відновлення Брацлавського полку начолі з А Абазином, його влада розповсюджувалась не лише на територію яку займав Брацлавський полк у 50—70-ті рр, а й охоплювала окремі сотні тогочасних Уманського, Кальницького і Могиліаського полків. На південній Київщині за допомогою полковника З. Іскри відновив свою діяльність Корсунський полк, який поширював; па частину території зниклих Канівського, Черкаського і Чигиринського полків.

Наприкінці 80 X рр. починає відновлюватися традиційний західний кордон Правобережної Гетьманщини. Про те, що полковник Палій «узурпував собі владу» нд території по р.Случ, відзначалося ще на сеймі 1688 р.³⁵² Те ж саме говорив один з депутатів вального сейму у 1692 р; «...Згідно гадяцьких пактів при власное (Палій, — Т.Ч.) собі якусь монархію аж по Случ». ³⁵³ У тому ж році королівський комісар С. Дружкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює «удільну провінцію» і претендує зайняти всі українські правобережні землі до межі Київського воєводства з Волинським.³⁵⁴ Неодноразово відзначав політичне «свавільство» козацької старпгини, яка встановлювала власні кордони у 90-х рр., коронний гетьман С. Ябло-

новський. Восени 1692 р. козацькі сотні знаходились у містечках південно-східної Волині — Любарі, Лабуні, Полонному і Грицеві, а західна межа козацького устрою проходив, по лінії Демидів — Литвинівка - Бородянка — Радомишль — Коростишів.³⁵⁵

Північний кордон української козацької державності у даний період весь час зазнавав змін. Спочатку він проходив по річках Прип'яті і Словечній, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. Під час визвольної боротьби північні райони Київщини, на які поширилась влада С. Палія, територіально зменшились і почали обмежуватись р. Уж, а ^годом р. Тетерів. Хоча в окремі роки козацький устрій поширювався на геритої-, о більшої частини Овруцького повіту. Саме на р.Тетерів, поблизу Іванкова, відбулося укладення перемир'я між військами польського реїментаря Р Вільхи і українського полковника С.Палія у 1694 р. В липні 1694 р. коронний референдар С. Щука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностаїпільську, Бородянську і Казаровицьку волості.³⁵⁶ «Щоб війська польські на цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве.- не переходили», — писав лівобережний гетьман І. Мазепа до Москви у грудні 1699 р., повідомляючи про стремління фастівського полковника встановити північні кордони власних володінь.³⁵⁷ У листопаді 1701 р. київська шляхта внесла до інструкції на вальний сейм повідомлення про те, що, «зайнявши собі по р.Тетереву якийсь кордон», С Палій розставляє там своїх козаків.³⁵⁸

Східні кордони правобережних адміністративно-територіальних інститутів межували з володіннями Київського полку, який підкорявся владі лівобережного гетьмана. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стугна, а на південному сході — по Дніпру. Для козацької організації Правобережної України даний кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої і Московської держави. Прикордонна лінія між правобережною та лівобережною частинами України охоронялась, головним чином, лише гетьманами Лівобережжя, а не правобережними козацькими полковниками.

Дуже гажко реконструювати південні межі володінь правобережних полковників у останньому десятилітті XVII ст. На південному сході вони межували з територією, на яку розповсюджувалась юрисдикція кошових отаманів Запорозької Січі. Можливо, що південні кордони Брацлавського полку проходили **аздовж річок** Дністер та Кодима. У 1702 р. С. Палій та А. Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, **Ольгопільський**, Ямпільський новіти та **східні** райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів.³⁵⁴

Таким чином, на початку XVIII ст. під владою правобережної козацької старшини опинилась майже вся територія Київщини, а також землі Східного Поділля та окремі райони Тівденно-Східної Волині. Звичайно, що адміністративна влада українських полковників не була доконаною з огляду на те геополітичне становище, яке займала Правобережна Україна. Саме тому, проблему становлення окремих інститутів національної державності слід розглядати у контексті стосунків козацької влади з урядовими колами Речі Посполитої, які мали значний вплив на процеси, що відбувались на Правобережжі.

21.IV.1690 р. С. Палій звернувся з листом до І. Мазепи, де повідомляв лівобережного гетьмана про вдалу битву з татарами під Білою Церквою, а також просив його посприяти в тому, щоб «через милість вашу у пресвітлих монархів», аби прийнятий був». ³⁶⁰ Отримавши відмову, з огляду на небажання царського уряду порушувати умовч «Вічного миру» з Польщею, правобережний полковник вирішив запевнити короля Яна III у своєму підданстві. У листі до польського монарха від 30.V з Фастова Палій писав: «...впавши до ніг В. К. М. пана нашого милостивого, чинимо подяку і вірну зичливість до останку життя мого, як вірний підданий В.К.М., з людьми полку мого служити неодмінно готовий.» ³⁶¹ Крім того, козацький полковник просив свого зверхника позбавити його від «гніву» великого коронного гетьмана С. Яблоновського, який разом з полком П \постола-Щуровського не давав розміщатися палієвим козакам на «консистенціях», які раніше були визначені королівським урядом. Також С Палій скаржився на білоцерківського коменданта С. Раппе, який, випустивши його з в'язниці за королівським наказом, не віддав йому «пернач від В. К. М. мило даний, при тім ще риштунок оправний і коні і інші речі». ³⁶² Наприкінці листа полковник прохав Яна III надіслати додаткову плату для його війська, бо присланих 2000 зл., які прийшли перед тим з Варшави, не вистачало для утримання полку.

Утвердження козацького устрою на Київщині викликало «справедливе» обурення місцевої шляхти та духовних осіб, адже на їхні землі почала поступово поширюватися влада С. Палія. Щоб оберегти себе від можливого конфлікту з королем, козацький полковник запевнював польського правителя, що не має наміру займати «ті добра, які Богу і Церкві належать». ³⁶³ Повідомлений про це з Варшави, київський єпископ А. Залуський дозволив козакам Палія розташовуватись у його володіннях з умовою, щоб йому не робили «ущербу в арендал». ³⁶⁴ Завдяки таким заходам правобережного полковника, взаємини між ним

і королівською владою, незважаючи на періодичні сутички з місцевою польською шляхтою, були досить стабільними.

Восени 1691 р, після вдалого походу на Білгород, С.Палій, повернувшись до своїх володінь, наказує стратити нобілітованого шляхтича, козацького полковника П. Апостола-Шуровського. «Такого великого утиснення Війська нашого від Апостола не могли витримати», — виправдовувався він перед королівським комісаром С. Дружкевичем. Разом з тим, Палій запевнював польського урядовця, що не має наміру шукати собі з «Військом іншого пана»,³⁶⁶ хоча перед тим неодноразово звертався до І.Мазепи з проханням прийняти його під гетьманську булаву і зверхність царя.

Однак С.Дружкевич, на відміну від короля, недовіряв запевненням полковника, про що свідчать його листи до Варшави. Саме тому у червні 1692 р. до Фастова прибула делегація К.Ласки, якому Палій також повідомив про свою прихильність до монарха Речі Посполитої. Після 1692 р. польські військові частини на **Праьобережній** Україні діяли вже не так енергійно. Хоча вони і витіснили палієвих козаків з Полісся, але наступ на Фастів не відбувся.

19.IX.1692 р. С.Дружкевич прохав у короля грошей й «сукна» для винагороди ухраїнських козаків, що відзначилися під час взяття й наступної оборони Сорок.³⁶⁷ Вже 28.IX він дякував Яну III: «...Добре, що Ви прислали 22 000 зл. Гроші піддам разом... Але де взяти сукна?»³⁶⁸ Однак, разом з тим, королівський комісар повідомляв до Варшави, що «козаки полку Іскри без провіанту, просили мене.., і Абазинові не маю, що дати.., Барабаш теж просить, хоч і не був зі мною».³⁶⁹ С.Дружкевич, який добре знав тогочасні козацькі настрої, попереджав польський уряд: «„Якщо не заплатимо козакам, то розбіжаться, маємо вже кредит у них».³⁷⁰ Для молдавської операції все ж таки вдалося набрати 2300 правобережних козаків (700 кіннотників, полковники Самуся, 500 — А. Абазина, 700 кіннотників і 250 піхотинців — В. Іскрицького і 150 піхотинців — Я. Гладкого).³⁷¹ Хоча згодом, попередній песимістичний прогноз Дружкевича частково збувся: «...не можемо зібрати козаків, хоча і борошна вже видали на 300 тисяч (?) талярів.., козаки в піхоті Іскрицького збунтувалися і перейшли до Палія».³⁷² Саме так, за словами комісара, відповідали козаки на ігнорування їхніх матеріальних потреб.

Після допомоги військам І. Мазепи у відбитті нападу ханського гетьмана П. Іваненка (11.1693 р.), а також спільного з лівобережними полками походу на Кизикермен, С.Палій намагався відновити втрачені позиції, які були спричинені захопленням відділами регіментаря Б. Вільги значної території фастівського полку. Одночасно він знову вдається до дипломатичних заходів. У листі до Яна III від 16.IV С.Палій виправдовувався, що без

дозволу короля ходив у похід з лівобережними полками аргументуючи це існуванням «спільно! і нерозривної монаршої ліги» проти турків. Він сповіщав про вдалі дії правобережних козаків, прохав прийняти свого сотника Павла з татарським «язиком» і обіцяв для підтвердження своєї вірності королеві знову вступити у боротьбу з турецько-татарськими військами на подільських землях. «Щоб не був випущений з ласки і * опіки монаршої з полком моїм найпокірніше п'чшіу»,— писав Палій наприкінці листа.³⁷³ У цей же час запевнював Яна III у своїй вірній службі брацлавський полковник А. Абазин, який разом з особистим листом відіслав до Варшави полоненого татарського агу.³⁷⁴ Трохи згодом король наказував полковнику А.Абазину, щоб той разом з 200 кіннотниками отримав у регіментаря Вільги 300 зл. на особисті витрати, своїм сотникам— по 30 зл, осавулам— по 20, хорунжим— по 15, простим козакам— по 5.³⁷⁵ Всім козакам видавалась також певна кількість сукна. Полковник Самусь мав йти під Ляхівці й там теж «уконтенувати» 200 коней.³⁷⁶ Саме ці правобережні полки передбачалось послати на допомогу польсько-козацькому гарнізону в Сороках.

На раді сенату у жовтні 1693 р. за вимогою короля було затверджено рішення про виплату козакам 120000 злотих. Крім того, за свідченням Сарнецького, Ян III наказав із свого скарбу нагородити певною сумою грошей козаків, які захопили в полон татарів.³⁷⁷ Інколи польський король звертався до окремих можновладців Речі Посполитої, щоб ті допомогли уряду у фінансуванні козацьких відділів для їх участі у війні з турками. Так галицький староста Й. Потоцький декілька разів давав власні кошти на «затягнення» козаків.³⁷⁸ Постійно фінансував українські полки краковський каштелян та інші польські урядовці, які підтримували «козакофільські» нахили свого короля.

Детальний аналіз тексту «Щоденника військових видатків С. Яблоновського в 1693—16% рр.» дозволяє розкрити механізм фінансових витрат однієї з ланок виконавчої влади Речі Посполитої на козацтво Правобережної України.³⁷⁹ За чотири роки, коронним гетьманом було виплачено козакам 43667 таляри. З них: козакам наказного гетьмана Самуся—10061, полковників С. Палія— 9107, А. Абазина— 4120, Яреми— 3 428,3. Іскри— 2685, Киляна— 2261, Булук-Баші— 1245, Крука— 1233, Іскрицького— 1128, Барабаша— 900, Семена— 520, Циганчука— 497, Данила—• 260. У 1693 р. на правобережні полки було витрачено 18 248, у 1694 р.—14223, 1695 р.—5919, 1696 р.—5 387. Цікаво, що якщо у 1693 р. виплати козакам становили приблизно четверту частину **РД** загальної суми витраченої на потреби польською війська (71195), то в 16% р. вони зменшились в 2,5 рази і дорівнювали

вже десятій частині виплат на коронні підрозділи, яким заплатили 52992 талари.

Записи «Щоденника...» за 1693 р. є типовими для фінансової політики великого коронного гетьмана щодо козацтва наприкінці 80-х — у середині 90-х рр. Вони свідчать, що протягом року представники різних правобережних полків перебували у резиденції коронного гетьмана близько 50 разів. В 11 випадках вони прибували до ставки для «уконтенування» своїх військ. Найбільше (4 рази) приїжджав за грошима для своїх козаків гетьман Самусь. Щоденниковий запис за 27.11 стверджує, що: «Від Самуся наказного гетьмана приїхало 2 сотника та черні з ними 12 з листами до короля і до мене (коронного гетьмана. — *Т.Ч.*); привезли турка і липка, які від нурадин-солтана їхали з листами до кам'янецького паші; мали гіри собі прохання від всього Війська...»³⁸⁰ Коронний гетьман видав їм 1100 тал. Наступного разу (16.IV) Самусь вже особисто приїхав до С. Яблоновського, щоб отримати «сукна французького, атласу, грошей полковнику, сотникам і черні всього на 1485>».³⁸¹ Ю.Х. правобережний гетьман отримав на потреби полку 700 і на «свого коня» — 400 тал.³⁸² Запис від LXII відзначав, що «7 козаків Самуся, які повернулись з Жовкви від короля, чекають на барви».³⁸³ їм видали лише 129 тал

Окремо слід розглянути проблему винагороди для козаків за взятих у полон противників. У 17 випадках вони прибували з «язиками» до гетьмана С. Яблоновського (13.IV; 13.V; I, 28.V; 10.VI; 9.VI; II.VI; 14.VI; 30.VII; 18.VII (двічі); LVIII; 9.VIII (двічі); 15.IX; 29.IX; 14.X). Близько 40 полонених «турків, татар, сербів, волохів та линків» були оцінені польською стороною в 4 792 тал. Так, наприклад, козаки А. Абазина, які 13.IV привели 2 полонених гатарів отримали за них по 60.³⁸⁴ Коли ж від полковника 3. Іскри козаки привели волоха, якого Стецько посилав з листами де нурадин-солтана то отримали за нього 235 тал.³⁸⁵ В іншому випадку козаки полковника Яреми, які розбили турок під Очаковим отримали за двох волохів "ханського гетьмана" Стецька тільки 160 тал.³⁸⁶

С. Яблоновський виплачував також невеликі грошові компенсації козакам, які втікали з турецько-татарського полону. Зокрема, на шістьох колишніх невільників, які в різний час (8.II; 4.IV; 8.IV; LIX; 29.IX; 27.X) приходили до ставки коронного гетьмана, було виділено 124 тал. (найбільша виплата — 30, найменша — 14).

Близько 8 разів протягом року правобережна старшина відправляла своїх посланників до Яна [II Собеського. Українські козаки не лише «дарували» польським королям захоплених полонених, але й турбувались про найкраще забезпечення своїх)

війська провіантом, вчасну і достатню виплату грошей. Не обходились мовчанкою й інші проблеми функціонування козацької устрою. Козаки С.Палія біля 5 разів відвідували королівську резиденцію (LV; 11.VI; 30.VI; J8.VII; 29.IX вони прибували до коронного гетьмана, щоб отримати гроші на посольства), по одному — А.Абазина (13.IV), Яреми (20.VII) та Самуся (1.XII). Загальна сума, яка була витрачена на поїздки козацьких послів до Варшави, становила 2818 тал. «Козаки Палія повернулись від короля, були 4 дні; на 24 козаки — 830», «козакам Палія, що привели 3 татар, одного залишили мені, а двох відправили до короля у Варшаву — 100», «козакам полковника Яреми, які 20 липня ходили з невільникими до короля — 200»³⁸⁷ — ці щоденникові записи є типовими не лише для 1693 р а й наступних років.

Всього за 1693 р. із скарбниці коронного гетьмана виплатили; козакам Самуся — 5372, С.Палія — 3115, Киліяна — 2211, А.Абазина — 1595,3. Іскри — 1427, Яреми — 1312, Барабаша — 522, Семена — 520, Булук-Баші — 375, Іскрицького — 338 талари.

На початку 1694 р. поновлюється наступ польських військ на чолі з С.Яблоновським на Фастів. С.Палій вислав до короля своїх представників, прохаючи пояснення з якого приводу коронний гетьман здійснив на нього напад, адже він неодноразово складав присягу польському монарху. Можливо, що після цього звернення Ян III наказав припинити військові дії проти правобережних козаків, бо відділи регіментаря Б.Вільги відступили з території Фастівщини на Полісся. Крім того, Палій уклав перемир'я з Вільгою і Яблоновським: «„вимушений з ляхами зіджатися і учинити ми} для того, щоб війська більше польські на мене не наступали»J»³⁸⁸ У результаті примирення, коронні війська звільнили більшу частину фастівського полку, де знову розмістилися сотні С.Палія. Восени того ж року відділи правобережного полковника здійснили успішний похід на буджацьких татар. Повертаючись до своєї резиденції, Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням про знищення семи татарських поселень.³⁸⁴ Крім того, він відправив до короля І коронного гетьмана декілька взятих у полон «язиків», яких супроводжували його козаки. Саме про них писав до короля, перебуваючи у Батурині, польський посол К.Ісарович; «Пане милостивий, відаю, що у В.К.М. були двоє козаків у Жовкві від Палія, коли В.К.М. полював у полі і вони теж були в полі і кланялись В.К.М.; скоро їх гетьман коронний і каштелян краківський відправив до Палія. А як тільки прийшли, то і тієї ж години послав їх до Мазепи в Батурин, яким певно, гроші дано, щоб віддали Палію».³⁹⁰

Середина 90-х рр. відзначалася певним затишшям козацько-шляхетського конфлікту на Правобережній Україні. Відомо, що у 1694—1695 рр. полковник С. Палій дозволяв вносити певну частину своїх козаків до військових компутів, які склалися польськими урядовцями. Текст компуту за 1694 р. свідчив про те, що на службі Речі Посполитої перебувало 2000 козаків.³⁹¹ Він відрізнявся від компуту складеного у 1689 р. під Кашперовцями тим, що поділяв козацьке військо на кінні та піші полки. До перших належали підрозділи наказного гетьмана Самуся — 500 кіннотників, С. Палія — 300, А. Абазіна — 200, а також 100 козаків під керівництвом регіментаря Вільги. Піших козаків очолювали Циганчук — 200, Ярема — 200, Іскра — 200, Барабаш — 150, Крук — 150. Даний компут, на відміну від попереднього реєстру, не подає детального складу старшини, а також не вказує на кількість козацької «черні» у полках. Він швидше нагадує поспішний чорновий запис для того, щоб мати змогу звітуватися перед сеймом, який у 1690 р. визначив на утримання коронного скарбу саме таку кількість козацького війська.³⁹²

На виконання сеймової постанови був складений і наступний компут. Аналізуючи його зміст можемо стверджувати, що реєстр складений протягом 1694—1695 рр. (хоча у тексті дата не подається). За деякими винятками, цей список повторює текст компуту 1694 р. До кінних полків входили полки Самуся, який мав 600 козаків, Іскрицького — 100, Абазіна — 100, Палія — 300. Піхотинців очолювали Іскра — 200 осіб, Ярема — 200, Барабаш — 150, Тишко — 200, Крук — 200.³⁹³

Разом з коронними військами Речі Посполитої правобережні козаки воюють проти турків і татар на Поділлі. Відпускаючи сво'х козаків на королівську службу, Палій за свідченням очевидців говорив що «піхота від мене не відстане, одягнувшись (у короля. — *Т.Ч.*) повернеться назад».³⁹⁴ Коли наприкінці 1695 р. одного із сотників С. Палія польська шляхта намагалась витіснити з Полісся, полковник звернувся до польських урядовців — «...зараз все Полісся видано на військо козацьке».³⁹⁵ Саме у цей час, за словами Б.Крупницького, полковник Палій перетворився у справжнього володаря великої частини Правобережної України.³⁹⁶

С. Палій підтримував стосунки не лише з королем, але і з іншими представниками панівних кіл Речі Посполитої. З 1693 р. у Вільні, при дворі литовського воєводи К.Сапеги, був «акцентований» представник фастівського полковника.³⁹⁷ Тісні контакти у козацького керівника також були з мінським воєводою К.Завішею. Коли той у лютому 1695 р. прибув до Фастова, то «був прийнятий і трактований мило».³⁹⁸ Особливі взаємовідносини склалися у Палія з коронним підстолиєм Ю. Любомирським,

адже військові підрозділи підстоля досить часто брали участь у спільних козацько-польських операціях проти татар. Також український полковник переписувався з Белзьким воєводою А.Синявським, овруцьким старостою Ф. Потоцьким та магнатом ф.Замойським. «Проста мова козацька не має бути доводом проти осіб гідних», — так говорили польські урядовці, які не підтримували зв'язків своїх колег з С. Палієм.³⁹⁹ Підтримуючи листування з окремими представниками урядових кіл Речі Посполитої, полковник Палій намагався аналізувати внутрішньополітичну ситуацію, яка складалася у польсько-литовській державі. Таким чином, він мав змогу прогнозувати розвиток подій, що могли вплинути на відношення панівних кіл Польщі до козацького устрою Правобережної України.

Сенатська комісія у квітні 1695 р. прийняла рішення: «Козакам вилічити зараз суму 2788 зл. і дати на сукно».⁴⁰⁰ 10.X.1695 р до реєстру було внесено 2050 козаків: кіннотників гетьмана Самуся — 500 чол., полковників С. Палія — 300, А. Абазіна — 200, піхотинців Циганчука (вони входили до полку Палія) — 200, З.Іскри — 300, Яреми (Гладкого (?). — Т.Ч.) — 170, Барабаша — 120, Данила (Федоровича (?). — Т.Ч.) — 100, козаків, які перебували під керівництвом коменданта Бранта — 60, а також козаків, що тимчасово знаходились під владою коронного підстоля Ю. Лк?бомирського — 200.⁴⁰¹

«Плата і барви Війську Козацькому, яке прийшло з поля в 1695 р.» свідчили про те, що наказному гетьману Самусю на рік видали грошей і сукна на суму 1000 злотих, його полковнику — 300, полковим осавулу — 40, хорунжому, писарю, судді та п'яти сотникам — по 30, чотирьом сотенним хорунжим — по 15, обозному — 30, довбушеві, двом трубачам, двом пушкарям — по 15. На 479 козаків самусевого полку було видано 5748 зл. (по 12 кожному). Загальна сума витрат на полк становила 9 041. Кінний полк С. Палія отримав 5 334 (сам полковник — 600), його 200 піхотинців під команду Циганчука (він отримав 300) — 3059; полк А. Абазіна — 3465; Іскри — 3051; Яреми — 2662; Барабанія — 1190; Данила — 1638; Бранта — 859; Ю. Любомирського — 3 433. Іаким чином, козацькому війську видали 34 581. Крім того, правобережні козаки отримали 1333 ліктів різного сукна.⁴⁰²

Слід підкреслити, що складені у 80—90-х рр. компуги не охоплювали всієї кількості правобережного козантва. Так, наприклад, за хомпутовними списками 1694—1695 рр. до полку наказного гетьмана Самуся сходило від 500 до 600 козаків **Насправді** ж він мав під своїм керівництвом близько 2000 чол., про що свідчать записи сенатської комісії у квітні 1695 р.⁴⁰³ **Звичайно**, що справжня кількість інших козацьких полків

Правобережної України також була більшою, ніж розміри компутових підрозділів.

Смерть Яна III Собеського і період безкоролів'я розділили політичну еліту Речі Посполитої на два табори, які підтримували різні кандидатури на майбутнє королівство. У цей час прихильники саксонського кюрфюрста Августа звинувачували Палія у тому, що він підтримував французького принца Кокті, який також претендував на польський трон. Однак після елекційних урочистостей Августа II, український полковник визнає його владу (спочатку його відносини з новим королем були напруженими). У січні 1698 р. польський монарх звертався до Палія: «„Ти наче робиш вигляд, що нас не розумієш.. мусиш виконувати обов'язки і права публічні».⁴⁰⁴ Полковник, зважаючи на невдоволення короля його неухагою до найвищої влади Польщі, у травні того ж року вислав до Варшави татарських полонених, а у листопаді «відібраний цікавий документ» про плани кримського хана. Саме тому Август II невдовзі надіслав до Фастова свою корогву з королівським гербом. Не забуває правобережний полковник і про налагодження відносин з великим коронним гетьманом, який після сеймових постанов 1697 р. активізував діяльність своїх військ на Київщині. У листі до С. Яблоновського від 23.XI.1698 р. С. Палій засвідчує, що готовий «велику чинити В.М. (коронному гетьману.— Т.Ч.) прислугу».⁴⁰⁵ Тим самим він намагався нейтралізувати військові заходи польського урядовця.

21.V.1698 р. король Август II особисто дякував полковнику С. Палію за військову службу і присланого «язика». У листі до Фастова польський монарх обіцяв, що «людей, прибувших з ним (полоненим татариним.— Т.Ч.), уконтенуємо, пошлемо і тобі уконтенування, щоб вірно служили».⁴⁰⁶ З козаками, що привезли до Варшави полоненого, король відсилає на Правобережжя 4 000 зл. і особистий дарунок для Палія.⁴⁰⁷ Така мізерна сума грошей не задовільнила потреби козацтва, зважаючи на те, що вони вже більше року не отримували належної плати. «І так рік ще винні зарплату і барви на Військо Козацьке, і зараз важко їх без зарплати випровадити на кампанію», — писав С. Яблоновський до короля.⁴⁰⁸

Зважаючи на вимоги козацького посольства, яке перебувало у Варшаві наприкінці літа 1698 р., Август II повідомляв наказного гетьмана Самуся: «...уконтенування Війська Запорозького вже обмислене і відправлене через каштеляна краківського»⁰⁹ Окремо король звергався до С. Палія: «...консистенція, що належить для твоїх молодців буде надана».⁴¹⁰ Але вже у наступному році ситуація у польсько—українських відносинах

докорінно змінюється. Вальний сейм 1699 р. приймає постанову про заборону утримання «козацької міліції». Хоча невеликі реїЧменти правобережних полків запрошувались для проведення окремих військових операцій польської армії і після сеймового рішення. Влітку 1700 р. невеликий загін української кінноти брав участь в облозі коронними військами Риги. І знову, як в попередні роки, козаки скаржилися на те, що від Августа II «плати зовсім немає».⁴¹¹

Зникнення «турецької проблеми» та рішення г.ацифікаційного сейму 1699 р. змінюють політику правобережного козацтва щодо урядових кіл Польщі. Отримавши звістку про сеймову ухвалу, старшина збирає раду у Фастові, внаслідок чого до Варшави був відправлений лист за підписом «Семена Палія полковника Війська В.К.М. Запорозького, сотників, отаманів і черні». У посланні до короля Августа II Саксонського від 15.VII.1699 р. зокрема говорилося: «...аби могли без клопоту спокійно на свої . >сідостях перебувати, бо ми від Найяснішого Антесесора З.К. і і. і цілої Речі Посполитої під час початої з неприятелем меча святого війни затягнені і утверджені листом Й. К. М. великі вольності і в проживанні нашому. З того часу статечно і вірно у великих битвах з неприятелем здоров'є своє втрачаючи, кров проливе, **МН** при достоїнствах В. К. М. і цілої Речі Посполитої, тут на Україні проживаємо».⁴¹² Далі козацтво скаржилось на те, що його витісняють за допомогою військової сили з повторно колонізованих земель. Для контролю за виконанням цих вимог до королівської резиденції вирушило козацьке посольство начолі з полковником З. Іскрою. Рішення польської ради сенату про наділення «демобілізованого» козацтва визначеними коронним урядом пустощами задовільнило тільки певну частину правобережців. С. Палій у листі до короля від 22.VIII.1700 р. рішуче не погодився з такими постановами польської верховної влади.⁴¹³ Перед тим він уклав тимчасове перемир'я з регімоінтарем Б. Вільгою, який розпочав виконувати сеймову конституцію про знищення українського козацтва на Правобережній Україні. Цікаво, що лівобережний гетьман І. Мазепа, оцінюючи тогочасну поведінку правобережного полковника, говорив: «...Палій то на цю, то на ту сторону схиляється і не може нічого твердо і міцно у себе постановити».⁴¹⁴

Звернення правобережної старшини до московського царя і гетьмана про політичну і військову допомогу не мали успіху. **Тому** восени 1700 р. С. Палій домовляється з коронним гетьманом С. Яблоновським про припинення обопільних військових дій. Але **невдовзі** дипломатичні заходи Палія та інших полковників правобережного Війська Запорозького щодо примирення з

урядовими колами Польщі перестають діяти. Настійливі прохання правобережної старшини до гетьмана Мазепи про приєднання їхніх полків до Лівобережної Гетьманщини, зважаючи на міжнародну ситуацію, закінчуються безрезультативно. У 1701 р. польська коронна армія розпочала широкий наступ на козацьку державність Правобережної України, а С. Палій припиняє всілякі політичні відносини з королем та його підопічним, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю». На землях Київщини, східних частинах Поділля та Волині влітку 1702 р. почалося всенародне повстання проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з революційними подіями середини XVII ст. С. Палій разом з іншими правобережними полковниками відмовився від протекції польського монарха і заявив про присягу «найпотужнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й.М. Пану Гетьманові Мазепі».⁴¹⁵

Висновки

Отже, військова і дипломатична боротьба за право володіння козацькою Україною між Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією супроводжувалась розмежуванням сфер впливу над козацькою республікою, що негативно впливало на її державний розвиток. У середині 70-х років XVII ст. Правобережна Гетьманщина втратила міжнародно-правову суб'єктність і перетворилась на об'єкт зовнішньополітичних впливів Іноземних країн.

Таким чином, функціонування козацького устрою під час гетьманування Є. Гоголя (1675—1679) відзначалось поступовою втратою під тиском зовнішніх факторів його державотворчого потенціалу. Козацтво, яке було змушене визнати владу польського уряду обмежилось виконанням лише військових завдань на користь королівської влади. Однак вже за С. Куницького (1683—1684) козацькі структури, розпочавши колонізаційні заходи на Правобережній Україні, знову стають головним чинником суспільно-політичних рухів у регіоні.

Слід відзначити, що правобережне козацтво під час гетьманування А. Могили та Гришка (1684—1692) вийшло на більш якісний етап у своєму розвитку порівняно з його функціонуванням протягом другої половини 70-х — початком 80-х рр. Українське військове керівництво на чолі з цими гетьманами забезпечувало ефективніший захист кордонів Правобережжя, Речі Посполитої та й всієї Південно-Східної Європи від турецько-татарських нападів. Саме у другій половині 80-х рр. відроджуються і набирають сили козацькі «місцеві» полки. Викопуючи

спочатку лише суто військові функції, козацький устрій Правобережної України з кожним роком міцнішав і все частіше виявляв невдоволення **відведеною** для нього урядом Речі Посполитої роллю. Разом з тим, уряд Речі Посполитої визнав «права і вольності» українського козацтва, що дало йому змогу розташовуватись на **Підніпров'ї**. Поступово тут формуються адміністративно-територіальні органи самоуправління — Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Богуславський та Корсунський полки.

Протягом останньої чверті XVII ст. правобережні козацькі полки брали участь майже у всіх військових походах, які проводила польська армія проти Османської імперії і залежних від неї країн. Крім того, козацькі підрозділи **Правобережної** України здійснювали самостійні бойові операції проти турків і **татар**, а також взаємодіяли у справі знищення османської загрози з урядами Лівобережної Гетьманщини. З **свого** боку, гетьмани І. Самойлович та І. Мазепа проводили різні заходи військового, політичного та дипломатичного характеру, спрямованих на повернення втрачених правобережних земель та відновлення цілісності козацької України.

Одночасно на землях Правобережжя намагались утвердитись державні утворення під зверхністю Порту та Кримського ханства. Це — «князівства» Ю. Хмельницького (1677—1681) та П. Іваненка (1692—1693), «панство» Г. Дуки (1681—1683). Протягом довгого часу на Правобережній Україні діяли «турецько-татарські» гетьмани Т. Сулимка і Самченко (1685), СЛозинський (1686—1695), І. Багатий (1698—1699). Однак, зважаючи на війну, що велася між Туреччиною і країнами «Священної ліги», вони так і не змогли втримати певні військово-адміністративні права, які надавались їм для управління зруйнованим краєм і стабілізувати суспільно-політичну та економічну ситуацію в регіоні.

Отримавши у середині 80-х рр. привілеї від Яна III Собеського на освоєння спустошених довголітніми війнами земель, козацькі полковники С. Палій, А. Абазин, З. Іскра, С. Самусь у наступні роки почали легітимізувати свою владу над територіями, де розміщувались їхні полки. Органи козацького самоврядування почали перетворюватися у політичні структури гетьманської України, які існували тут з 1648 по 1676 рр. Використовуючи матеріальну допомогу від Речі Посполитої та Ватікану на боротьбу з турецько-татарськими військами, козацький устрій еволюціонував у напрямі відновлення Правобережно-Гетьманщини — державної структури з власною територією і кордонами, яка представляла інтереси українського народу на землях Правобережжя. Крім того, його провідники намагались

об'єднатися у єдиний державно-політичний організм з Лівобережною Гетьманщиною.

В останньому десятилітті XVII ст. правобережна старшина, виконуючи владні функції, намагалась проводити гнучку політику, направлену на збереження відроджених державних інституцій. В умовах неможливості прийняття зверхності московського царя, що насправді означало б політичне об'єднання з Лівобережною Гетьманщиною С. Палій та його соратники маневрували між представниками різних політичних кіл Речі Посполитої та визнавали владу польського короля. Зміни у міжнародних відносинах, що характеризувались поразкою політичних планів Османської імперії у боротьбі з Короною Польською ставили під загрозу існування «Палієвої держави». Але вона, тим не менш, не хотіла визнавати свг і «геополітичної тимчасовості» і розпочавши влітку 1702 р. національно-визвольне повстання, яке сучасники порівнювали з «другою Хмельниччиною», продовжувала боротьбу за свою незалежність.

ДЖЕРЕЛА

¹ *Гегюевкнй Ю.А.* Польша среди европейских государств XVI—XVIII вв. // Вопросы Истории. —1977, —№ 12, —С. 144.

² Архів головний актів давніх у Варшаві (далі — АГАД), Ф. Архів Замойських (далі — АЗ).—№ 3037, арк.239; Woliński J. Materiały do rokowań polsko — tureckich r. 1676 // Przegląd Historyczny. —1930/1931.— № 29. -S. 382.

³ *Woidk Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674—1679. — W roc aw, 1976. -Г 70.

⁴ АГАД. - Ф. АЗ, № 3037, арк.246.

⁵ Бібліотека Національна у Варшаві (далі — БНВ). — Відділ мікрофільмів (далі — ВМ), ф.6639, арк.172.

⁶ *Величко С. В.* Літопис.—Т. 2. — К., 1991 — С. 246.

⁷ *Заруба В. Н.* Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993. —С 31

⁸ Zr 'la do poselstwa Jana Gninskiego d Turcyi w latach 1677—1678. — Warszawa, 1907. -S. 238.

⁹ *RawUa-<rawronski F.* Ostatni Chmielniczenko (Kniaze kozacki). 1640—1679. — Poznan, 1919. -S. 131.

¹⁰ АГАД—Ф. Архів Коронний Варшавський (да; —АКВ), від. Турецький, № 77/470; Zrodla do poselstwa Jana Gninskiego.. - S 207.

"Zrodla do poselstwa Jana Gninskiego... —S.207.

¹² АГАД—Ф. АЗ, № 3037, арк.321; *Konopczyński И.* Polska w okresie wojen tureckich —Krakow, 1924. — S.20-23.

¹³ Крикун М. Г. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецького Імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слов'янознавства.—1991.—Вип. 44.—С. 5.

¹⁴ Панащенко В. В. 300-річчя героїчної оборони Чигирини від турецько-татарської агресії // Український історичний журнал.—1977—№ 8.—С 126-130.

¹⁵ Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI-XVII ВВ.—Т. 1-Р, 1946.—С. 143.

¹⁶ Величко С. В. Літопис,—Т. 2,—С. 56.

¹¹ Бібліотека Університету Варшавського (далі—БУВ).—Відділ рукописів (далі—ВР), ф.91, арк.24.

¹⁸ Бантиш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.).—Ч.3.—М., 1897.—С. 150; Zrodla do dziejów polskich.—Т. 2.—Wilno, 1844.—S. 58.

¹⁹ Галактионов Е., Чистякова А. Ордин-Наїцокин — русский дипломат XVII в.—М., 1961.—С 128.

²⁰ Бібліотека Музею Національного ім.Кн.Чарторийських в Кракові (далі—Чарт.)—Ф. 177, № 19

²¹ Російський Державний Архів Давніх Актів у Москві (далі—РДАДА).—Ф.79, кн. 192, арк.202-238; АГАД.—ФАЗ,. № 3031, арк. 104—107; Смирнов Н. А. Указ. соч.—Т.2.—С. 162—163.

²² АГАД.—Ф. Архів Радзивілів (далі—АР), від.Ш, кн.15, № 99.

²³ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV—начале XVIII в.—Т.3.—М., 1970.—С. 44—47.; Соловьев С. М. История Рог.сии с древнейших времен: в 15 кн.—Т.7.—М., 1876.—С. 223—224.

²⁴ Смирнов Н. А. Указ. соч.—Т. 2.—С. 164.

²⁵ Wójcik Z. Op. sit.—S. 196.

²⁶ Кочреева Т. Н. Неизвестная записка А. Л. Ордина-Наїцокина о русско-польских отношениях второй половины XVII в. // Проблемы источниковедения.—Т.9.—М., 1961.—С.215.

²⁷ АГАД.—Ф.АР, від.Ш, кн.15, № 88.

²⁸ Соловьев С. М. История России...—Т.7.—С.227; Заруба В. Н. Указ соч.—С. 84.

²⁹ Там же.

³⁰ Статейный список стольника Василия Тхпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. - Одесса, 1350.—С. 143—144.

³¹ Там же.—С.271-271.

³¹ Бабушкине Т. У. Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. и Исторические записки.—М., 1950.—№ 33.—С 159.

³³ РДАДА.—Ф. 89, оп.1, сщр.3.

- ³⁴ БНа—ВМ, ф. 123, арк. 297.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. —Т. 6.—СПб, 1862.—С 595.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России.— Ч. 3.-С 155.
- ³⁹ Там же
- ⁴⁰ Чарт,—Теки Нарушевича (далі—ТН).—Ф. 181, № 70, арк.379.
- ⁴¹ *Gierowski A* Historia Polski. 1505-1764.-Krkow, 1983.-X318.
- ⁴² *Копреева Т.Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 до «Вечного мира» 1686 г.У Автореферат- канц. ист. наук.—Л, 1952.—С. 20.
- ⁴³ *Греков И.Б.* Вечный мир 1686 года: Автореферат, канд. ист. наук— М, 1950 - С. 25.
- ⁴⁴ РДАДА,—Ф.79, 0113, № 14, арк. 1—30; *Величко С.Б.* Літопис.— Т. Z - С 311-325.
- ⁴⁵ *Величко С.В.* Вказ. праця. - Т. 2. — С. 315
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само.—С. 316.
- ⁴⁸ Памятники дипломатических сношений—Т.6.—С.1311—1312.
- ⁴⁹ *Пепірушевич А* Сводная галицко-русская летопись.—Т.Л—Львов, 1874.—С. 630.
- ⁵⁰ *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683—1699 гг.—Л, 1958.—СІХ
- ⁵¹ *Podhorodecki L* Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w.-Warszawa, 1987.-S. 229.
- ⁵² *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.—Т. Z — СПб, 1858.-С. 214.
- ⁵³ *Павличев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. - Т. 3. -СПб, 1878.-С. 235.
- ⁵⁴ Памятники дипломатических сношений—Т.9.—СПб, 1868.— С. 823; *Королюк В.В.* Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия // Ученые записки Института славяноведения.— Т. 3. - М, 1951. — С. 223.
- ⁵⁵ *Collectanea z dziejopisow tureckich do historii p< jkiej służących,— Т. Z- Warszawa, 1825.- S. 196-197.*
- ⁵⁶ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссигской истории — 4. Z-М., 1859.-С. 30-34,
- ⁵⁷ *Артамонов Б.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 -1714).—М., 1990.-С.89—148.

Смолій В.Ау Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення.—К., 1993.—G47.

⁵⁹ ЛГАД.—Ф. Архів Публічний Потоцьких (далі—АПП), № 47, т. 1, арк. 389.

⁶⁰ Архив относящийся к истории Западной России (далі—АЗР).—Т. 5.—СПб, 1853.—С 140.

⁶¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Источники—4.Л—G 244.

⁶² Kamiński A. Republic us Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686-1697.—Cambridge, 1993.—P. 132.

⁶³ Цит. за: Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник.—Т. 8.—М, 1857.—G 294.

⁶⁴ РДАДА.—Ф. 124, оп.2, № 37, арк. 14.

⁶⁵ Попов А. Указ. соч.—G 295—2%.

⁶⁶ Бібліотека інституту ім. Осолінських в Вроцлав! (далі—Осолін.Л-Ф) ^ в / I, арк. 68.

⁶⁷ АЗР.—Т. 5.—G15L

⁶⁸ РДАДА.—Ф.229, оп.2, кн.50, арк.66?, Заруба RH. Указ. соч.—G78

⁶⁹ РДАДА.—Ф. 79, оп.2, кн. 192, арк. 66.

⁷⁰ Цит. за: Павлицев Н. Указ. соч.—Т. 3.—С. 72.

⁷¹ АГАД.-Ф.АР, від. III, кн. 15, № 105.

⁷² Бантыш-Каменский Д.Н. Источники—Ч. I.—С. 279.

⁷³ Статейный список В.Тяпкина—G 261—262.

⁷⁴ Центральний Державний історичний архів України у Києві (далі—ЦДА України).—Ф.2, оп.1, спр.5, арк.35; АЗР.—Т.5.—G166-167; Величко С.В. Літопис,—Т.2.—G287.

⁷⁵ Чарт,—ТН, ф. 177, арк. 477—478; Wojak Z. Rzeczpospolita wobec Turcji.—S.204.

⁷⁶ Цит. за: Wójcik Z. Op sit-S. 205.

⁷⁷ Дополнения к актам историческим—Т.XL—СПб, 1869.—G14Z

⁷⁸ РДАДА.-Ф. 89, оп.4, № 24, арк. 232; Бабушкина Г.К. Международное значение крымских походов—G160.

⁷⁹ Дополнения к актам историческим—Т. 9.—G142.

⁸⁰ АЗР.-Т. 5. - G 176.

⁸¹ Смолій В.А. Правобережна Україна другої половини ХVІІ—початку ХVІІІ ст: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії.—Вип. I.—К, 1993.—С. 118.

⁸² Бантыш-Каменский Д.И. Источники—Ч.1.—G 289—2%.

⁸³ Величко С.В. Літопис.—Т.2.—С.316.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ РДАДА. — Ф. 124, оп.3, № 487, арк. 48; *Костомаров Н.Н.* Собрание сочинений, —Т. 16—СПб, 1905. —С165.

⁸⁶ АГАД. — Ф. АПП, № 47, т.1, арк. 394.-

⁴⁷ Там само, —С. 393.

⁸⁸ Там само. —С389.

⁸⁹

Памятники дипломатических сношений—Т. 6.—С1479,

⁹⁰ Там же. -С. 1500.

⁹¹ Там же. — С. 1535—1537.

⁹² АГАД.-Ф. АЗ, № 3031, арк. 145-146.

⁹³ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники.— "1.1.—С 302.

⁹⁴

Пархоменко В. До питання про політику гетьмана Самойловича // Ювілейний збірник на пошану М.СГрушевського. — К, 1928. — С. 226; *Смолій В.А.* Вказ. праця.—С118; *Сергієнко Г.* Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави.—К, 1994.—С. 383.

⁹⁵ *Оглоблин О.П.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка—К, 1929.-С. 8.

⁹⁶ *Андрусак М.* Мазепа і Правобережжя. — Львів, 1938.—С 36.

⁹⁷ *Katıński A* Op. sit.—Р. 106.

⁹⁸ Архив ЮЗР. - Т. 3. - Ч. 2. - С. 141-143.

⁹⁹ РДАДА. — Ф. 124, оп.3, № 72, арк.23; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. -К, 1959.-С92.

¹⁰⁰ АЗР. — Т. 5. — С 222.

¹⁰¹ *Устрялов Н.* История--Т. 1 -С. 96.

¹⁰² РДАДА.-Ф. 124, оп.3, № 767, арк. 16.

¹⁰³ *Величко СВ.* Літопис.-Т. 1 -С 391.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Там само.—С400—401,406, 433; *Андрусак М.* Вказ. праця.-С25-27.

¹⁰⁶ Чарт. - ТН, ф. 183, арк. 829.

¹⁰⁷ Бібліотека університету Ягелонського (далі—Ягелон.). — Ф. 1151, арк. 69—71

¹⁰⁸ *Востоков А.* Посольство Шаклови.ґго к Мазепе в 1688 гт. // Киевская Старина. —1890. —№ 5,—С 223.

¹⁰⁹ *Петрушевич А* Сводная галицко-русская летопись. — Т. 1. — Львів, 1874.-С.771 *Соловьев СМ.* Указ. соч.-Т. 14.-С320.

¹¹⁰ *Величко СВ.* Літопис.-Т. 1 -С 603.

¹¹¹ РДАДА.-Ф. 229, оп.2, кн. 83, арк. 263.

¹¹² Там само,—Ф. 124, оп.3, № 5, арк. 114; *Королюк В.Д.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны II УЗИС. — Т. 4. — М. 195L — С 234.

Бантыш-Каменский Д. Н. Источники.— Ч. 1 — С 30—34; *Лндру-*
сяк М. Вкаа праця.—С 41.

¹¹⁴ *Gtwinowski E.* Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od 1696—1728.-Krakow, 1849.-S. 19.

^{1,1} Літопис Самовидця.— К, 1971—С118.

^{1.6} АГАД.-Ф. А3, № 3037, арк. 104.

^{1.7} Jan Sobieski: listy do Maryslenski—Т.1— Warszawa, 1973.—S. 126-127

¹¹⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР).— Т. 12.— СПб, 1883.-С.243-244; 283.

¹¹⁹ АГАД.-Ф. АПП.- № 47, т.3, арк. 16.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ АЮЗР. - Т. 12. - С 533.

¹²² *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej polowie XVII wieku.— Warszawa, 1965.-S. 248.

¹²³ Чарт.—Ф. 876, № 1, арк. 5.

²⁴ Przyczynki do wojny 1676 r. // Przegląd historyczno-wojskowy.— Т. 2.— Cz. 2.— W, 1930—S.

¹²⁵ *Wimmer J.* Op. sit.-S. 194.

¹²⁶ Volumina legum.-Т.5,-Petersburg, 1860.-S.202.

¹²⁷ АЮЗР. - Т. 12. - С. 788-799.

¹²⁸ Volumina legum.-Т.5.-S.224.

¹²⁹ АЗР. - Т. 5. - СПб, 1853. - С. 140.

¹³⁰ АЮЗР. - Т. 12. - С. 819-820.

¹³¹ Там же.-Т. 13.-С.22-24.

¹³² Там же.-С.35.

¹³³ Там же.-С.90-91.

¹³⁴ Чарт.-ТН, ф. 175, № 58, арк.361-363.

¹³⁵ Там само; АЮЗР.-Т. 13.-СПб, 1889.-С337.

¹³⁶ РДАДА.-Ф.210, оп.12, спрi958, арк.613-619; АЮЗР.-Т. 11-С226

¹³⁷ Чарт.-ТН, ф. 175, № 71, арк.396.

" Там само.—№ 111, арк.511.

¹³⁹ АЮЗР. - Т. 13. - С. 430.

⁴⁰ Acta historica res gestas Poloniae illustranta.— Vol. V.— Т. 2.— Krakow, 1881.-S. 46.

¹⁴¹ РДАДА.—Ф. 229, оп.1, спр.136, арк.35-41

¹⁴² АЮЗР.—Т. 13.—С.580—581.

⁴⁹ *Максимович М.* Собрание сочинений,—Т.1—К, 1877 —С-276.

¹⁴⁴ АГАД.-Ф.АПП, № 133, арк. 110.

^{M5} Там само.^ Арк. 111.

- ¹⁴⁴ Архив ЮЗР. - Ч. а - Т. 1 - С. 9.
- ¹⁴⁷ Антонович В.Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1714X—JC, 1868.-С 15
- ¹⁴⁴Theiner J. Monuments historigues de Russie. — Rzyw, 1859,—S.249; Korzon T. Dzieje wojen I wojskowosci w Polsce. — Т. 3. — Lwów, 1923.—S. 12; Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukraine I w Mołdawii-Lwów, 1907-S. 28-29.
- ¹⁴⁹ Ць . за: Urbański T. Op sit-S.29.
- ¹⁵⁰ Pamiętniki .ft Druszkiewicza // Dziennik Literacki.—Lwów, 1856.—Ne 70-73.-S. 150.
- ¹⁵¹ Чарт.-ТН. ф.179, Ne 140, арк.699.
- " Там сама-Ne 181. арк.848.
- ¹⁵³ Там сама-Ne 185, арк.855.
- ¹⁵⁴ Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові (далі—ПАН Краків).—Ф.1855, арк.226.
- " Чарт.-ТН, ф.179, Ne 161, арк.763; Осолін.-Ф.248/II, арк.171-172; Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska.—Lwów, 1923.—S. 39.
- ¹⁶ ПАН Краків.-Ф.645, Ne 30, арк.33-34.
- ¹⁵⁷ Там само; Urbański T. Op. siL-S.39.
- ¹⁵¹ Чарт —ТН, ф.180, № 4; Theatrum Europeum.—Т. XII.—Frankfurt am Main, 1707.-S.695; Urbviski T. Op. sit-S.39.
- ¹⁵⁹ ПАН Краків.-Ф.645, Ne 38.
- ¹⁶⁰ Крупний/акви Б. З Історії Правобережжя 1683—1688 pp. // Праці історико-філологічного товариства в Празі—Вип.4.—Прага, 1942—С5.
- ¹⁶¹ Pul'kaniec L Sobieski a stonca apostolska na tle wojny z Turcja (1683-1684).-Wilno, 1937.-S. 23-24
- ¹⁶¹ Czolowski A. Ikonografia wojenna Jana III // Przegląd Hlstoryczny-Wojskowej. - Т. 2. - Cz. 2. - Warsza wa, 1930. - S 19.
- ¹⁶³ Zawadzki K. Gazeta ulotne polski i polski dotyczące XVI—XVIII wieku.-Т.2.-Wroclaw, 1984.
- ¹⁶⁴ Nuova, edistlna Relatione.-Napoil, 1684.-29.11. // БНВ,-Відділ стародруків, № 314685.
- ¹⁶⁵ Власова А.В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII—начале XVIII а—Кишинев, 1980,—С27; Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма.—Кишинев, 1964.—С.395.
- ¹⁶⁶ Чарт.-ТН, ф180, № 6. арк.29.
- ¹⁶⁷ Там сама-Ф. 179.-арк.1006.
- ¹⁶⁴ Там сама- \рк.Э9.
- ^m Zaluski A. Epistolae historikum-familiarium — Brunsbergs, 1711.—Г. 2.-S. 860.
- ¹⁷⁰ Zrodla do dziejów Polskich.—Т.2.-Wilno, 1845.—S.361.

¹⁷¹ Ibid-S.375.

Волк-Карачевски В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII в. - К, 1894.-С.248-249; *Сергієнко Г Я* Визвольний рух на Правобережній Україні и кінці XVII і на початку XVIII ст. — К, 1963.-С.50.

¹⁷³ Дополнения к Лѣтам историческим.—Т. XI. —СПб, 1869. — С И

¹⁷⁴ АГАД.-Ф.А3. № 3053, арк. 325-327.

¹⁷⁵ Чарт.—ТН, ф. 180, арк. 161; Pamiętniki St. Druszkiewica.—S.150.

¹⁷⁶ *Німчук І.* Українці I відсіч Відня 1983 р.-Львів, 1933. —С. 14.

¹⁷⁷ АГАД -Ф АПП, № 162, т.і, арк.49.

¹⁷⁸ Архив ЮЗР.-Ч.І—Т.1.-С.39; *Antony A. Kozacy na Polesiu Kijowskim II Biblioteka Warszawska*—Т. IV.-1881 —S. 61

¹⁷⁹ *M. Kazimiera-* Listy do Jana Sobieskiego.—Warszawa, 1966—S.244; *Німчук І.* Вказ. праця,—С. 14.

¹⁸⁰ *Niemcewicz J.* Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Wojsze.—Т. 5. -Pulawa, 1830. —S. 303

¹⁸¹

Hetcel A. Listy Jana Sobieskiego do zony Maryi Kazimilry. — Krakow, 1860—S. 384.

¹⁸² *M Kazimiera* Listy—S. 244.

¹⁸⁴ Listy do Marycenki.—Т. 2.-Warszawa, 1973.—S.241; *Hetcel A* Listy.—S. 156.

¹⁸⁵ Listy do Marycenki--Т.2.-S.257.

¹⁸⁶ Цит. за: *Німчук І.* Вказ. праця.—С.34.

¹⁸⁷

Pamłentniki Tana Chyzostoma z Gozlawic Paska —Lwów, 1923—&329

¹⁸⁸ *Нюарко І.* Знаменне письмо козаків до Папін Римського // Український Історик.—1965.-№ 1—1—С.23; Ншорко І. Козаки на службі у Папи Римського // Старожитності.—1991 — N° 13.—G12—13.

¹⁸⁹ *Ruwita-Gawroiiski F.* Udział kozakow w odsieczy Wiednia // Rok Polski.-Krakow, 1916—№ 1—S. 16—37; *Wmuner /* Wojsko polskie w drugiej polowie XVII wieku.—Warszawa, 1965.—S.240.

¹⁹⁰ *Величко СВ.* Літопис. —Т. 2. - С.293—294.

АГАД.-ФА3, № 3112, арк.323; *Назарко І.* Козаки на службь-С. 13.

¹⁴² АГАД.~Ф. А3, № 3112, арк 323.

¹⁴³ Чарт.-Ф.2679, арк. 121.

¹⁹⁴ *Wimnr J.* Materiały do zaganienia organizacji i liczebności armii koronney w 1690-1696 // Studii i materiały—Т.9.—Cz.L — W, 1963.—S.241; *Zarys dzijow wojskowosci Polskiej do r. 1864.*—Т1—W, 1966. ~S.Ј9

¹⁹⁴ АГАД-Ф АПП, № 162, т.І, арк.49

- ¹⁴⁰ *Сергієнко Г. Я.* Вказ. праця.—С. 49; *Kukiel M.* Polski wysilek zbrojny roku 1683.—S. 177-180.
- ¹⁹⁷ *Wójcik Z.* Op. sit.—S.12.
- ¹⁹⁸ *Комодзейчик Д.* Кам'янський еялет турецькі джерела до історії Поділля 1672—1699 рр. // Український археологічний щорічник.— Вип. 1.—Т. 4. —К, 1992 —С. 114; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672—1699,—Warszawa, 1994.
- ¹⁹⁴ АЮЗР. - Т. 12. - С. 751-752.
- ²⁰⁰ Collectanea z dziejopisow tureckich..—Т.2.—S. 123.
- ²⁰¹ АГА Д. - Ф. А Р. - Від. II. - № 1657.
- ²⁰² АЗР - Т. 5. - С 152, Чарт.-ГН, ф.175, № 10, арк.97.
- ²⁰³ *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chmielniczniko—S124.
- ²⁰⁴ *Бантими-Каменский ДН.* Источники—4.1.—С.304.
- ²⁰⁵ Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку (далі — Курн.)— Ф.387, арк.8; Чарт.-ГН, ф.175, № 12, арк. 103—104.
Zrodla do poselstwa Jana Gninskiego—S. 10.
- ²⁰⁷ РДАДА.—Ф.210, он. 12, № 958, арк.613—619; *Заруба ВН.* Указ. соч.—С. 34.
Zrodla do poselstwa Jana Gninskiego..—S.246.
- ²⁰⁹ АГАД Ф.АР, від. II, № 1657.
- ^{2,0} ПАН Краків. -Ф.269, арк.289.
- ²¹¹ Zrodla do poselstwa Jana Gninskiego—S. 364.
- ^{2.2} Ibid.-S. 370.
- ^{2.3} *БіитыШ-Каменский Д. Н.* Источники— Ч. 1.—С.276.
- ²¹⁴ АЗР. - Т. 5. - С. 151-152.
- ²¹⁵ РДАДА.—Ф.210, сп. 12, № 1157, арк.270-275.
- ^м Zrodla со poselstwa Jana Gninskiego—S. 187.
- ²¹⁷ АЮЗР.—Т. 13.—С.664; *Костомаров Н И.* Указ. соч.—Т.15 — С. 312; *Gajeky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate — Cambridge, 1978.-Vol. 2.—P. 605.
- ²¹⁸ АГАД.-Ф. АЗ, № 3037. арк. 327-328
- ²¹⁹ Чарт.-ГН, ф. 176, № 140, арк.611.
- ²²⁰ *Костомаров Н И* Укаа соч.—Т.15 —СПб, 1905.—С 331; *Мицик Ю.* Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави.—К, 1994.—С249.
- ²²¹ АЗР.—Т.5.-С 156-157; *Rawita-Cawronski F.* Op. sic—S. 137.
- ²²² АГАД—Ф. АЗ, № 3053 арк.270-271; Чарт.-ГН, ф.177, арк.953-454.
- ²²³ РДАДА.-Ф.210, оп. 14, № 1301, арк. 1—4.
- ²²⁴ Там само.—№ 328, арк. 191-198.
- ²²⁵ Там сам».—Оп.13, № 93, арк. 49.

- ²²⁶ АГА Д.—Ф.АР, від. III, кн. 15, № 109.
- ²²⁷ Там само,—№ 118; *Documente privitoare la Istoria Ronianilor.*—Supl. II.—»1.2. - Bucuresti, 1900.—S. 129.
- ²²⁸ Ягелон.-Ф. 1151, С.76; *Documente privitoare.*—Vol.2.—S. 132.
- ²²⁹ *Величко С.В.* Літопис—Т.2—С302; Петрушевнч А. Указ. соч.—Т. 1.—С. 576; *Антонович Я, Бец Б.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах.—К, 1883.—С34.
- ²³⁰ Ягелон,—Ф. 1151, арк. 12;
- ²³¹ Ягелон.—Ф. 1151, арк. 18.
- ²³² *Jorga N. Sobieski et les Roumains 1683—1696.*—Paris, 1933.—S. 7
- ²³³ АГАД.-Ф.АЗ. № 3053, арк. 278-286; *Костомаров .Н И.* Указ. соч.—Т. 15.—С.622—626; *Gajecky G. The Cofsack Aominislration.*—VolLZ—P. 597, 619.
- ²³⁴ АГАД.-Ф.АЗ, № 3053, арк. 297-298.
- Величко С.В.* В каа праця,—Т.2,—С.289; *Костюмиров НИ.* Укаасоч. - Т. 15. - С. 622.
- ^{2)в} *Волх-Ксрачевснй В.* Укаа соч.—С243; *Мохов Н.А* Указ. соч.—С. 342.
- ²³⁷ Чарт.-ТН, ф. 180, № 136, арк.527.
- ²³⁸ ПАН Краків.-Ф. 1855, арк.268.
- ²³⁹ АГАД.-Ф.АЗ, № 3036, арк 273.
- ²⁴⁰ Чарт.-ТН, ф. 180, № 50, арк. 168.
- ^{71,1} Дополнения к актам.—Т. XI.—С90.
- ²⁴² АЗР.—Т, 5.—С. 177.
- ⁴³ Там само.—С. 176.
- ²⁴⁴ *Крунницяиш Б.* З істерії Правобережжя.—С. 9.
- ²⁴¹ АГАД.-Ф АЗ, № 3036, арк. 277.
- ²⁴⁶ Чарт.-ТН, ф. 180 № 67, апк.231
- ²⁴⁷ АГАД.-Ф.АПП, № 47, т.1, арк.226.
- ²⁴⁸ Цит. за: *Кручній^ькіш /•* Вказ. праця.—С. 10.
- ²⁴⁴ АГАД.-Ф.АПП, № 47, т.1, г.рк.240.
- ²⁵¹ *"Наза/жо I* Знаменне письмо козаків.—С.26.
- Дсполнения к актам—Т.ХІ.—С.97.
- ²⁵² АГАД.-Ф.АЗ, № 3036, арк.275.
- ²⁵³ *Helsrt A* Listy--S.429.
- ^{2,4} *Laskowski O.* Jan III Sobieski,—Lwów, 1933,—^266; *ferdeidn J* Stanowisko Rzeczypospolite! szlacheckiej wo^ec sprawy • IJkrait.v на Przelomie XVII—XVIII w -Wroclaw, 19o3. - S 50.
- ¹¹⁵ Осолін.—Ф. 250/11, арк. П.

^{2V} Чарт.—Ф. 422, арк.200; *Уж.вС Т.* Козацькі компути останньої чверті XVI ст, як джерело до вивчення політичної Історії Правобережної України // Українська козацька держава: витоки та шляхи Історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних чигань,—К, 1994,—С. 28.

²⁵⁷ АГАД.-Ф. АПП, № 47, т.І, арк.506.

²⁵⁸ Там само.-Арк.207.

^{2,4} Там само.— Арк.208.

²⁶⁰

Дополнения к актам..—Т.ХІ.—С.150.

²⁶¹ Там же. — С. 239.

²⁶² Та* же.

²⁶³ Там же.-С. 240-241.

²⁶⁴ Чарт - Ф. 422, арк. 64.

^{ГБ} Там само.—Арк. 112.

²⁶⁶ Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. 2. - С. 93-94.

²⁶⁷ ЦДІА України.—Ф. 2, оп.1, спр.3, арк.212 зв.

²⁶⁸ Архив ЮЗР. - Ч 1 — Т. 1 - С 44; *Сергієнко Г Я* В, <аз. праця.--С65.

²⁶⁹ Архив ЮЗР. - Ч. 2. - Т. Г - С. 458.

²⁷⁰ АГАД—Ф.АПП, № 47, т.І, арк.211.

²⁷¹ *Pcrdenia J.* Op. si i. -S. 50.

²⁷² ПАН Краків.-Ф.2728/III, арк. 17-19.

²⁷³ *Чухліб 'У.* Немирів—гетьманська столиця Пгмвобсережної України в останній чверті XVII—на початку XVIIІ ст. // Актуальні проблеми розвитку міст.—Рівне, 1993.—С. 112—114.

²⁷⁴ ПАН КракіА—Ф.967.арк.292.

²¹⁵ Там само.—Ф.2728/III, арк. 18; *Zaluski A. F.plstolae iistoricuM..* - Т. 1.—S. 881; *Крупницькії Б.* Вказ. праця,—С. 12.

²⁷⁶ ПАН Краків.—Ф. 1855, арк.252-253; Ф.645, № 44.

²⁷⁷ Там само.—Ф 645, № 51; арк.52.

Крупницькії Б. Зказ. праця.—G13,

²⁷⁹ Літопис Гр. Грабянкн.—К, 1992,—С. 233.

²⁸⁰ *Zawadzki K* Op. sit.-Т.?.-S.69.

²⁸¹ ПАН Кракі«.-Ф.1855, арк.253.

¹¹¹ Volumlna ieguin -Т.о. -S.350.

²⁸³ АГАД.—Ф.АПП, № 47, т.І, арк.395-396.

^{2,4} *Kopjr renkopisow Jan.- III.—Lwów, 1833.—S. 15; Chowaniec Ci.* Wуprawa Zоб'e;;Xlego do Moldawiji. -S.49.

^{2,5} *Chowaniec Cz* Op. sit—S. 51.

²⁴⁶ Цит. *m: Herdrnia J* Op. sit—S. 51.

- ²⁸⁷ ЛГАД.-Ф.АПП, № 47, т.1, арк.404.
- ²⁸⁸ Pamiętni wprowadzenie wojska z clesni Bukowlenskiej J. W. Pana Si Jabłonowskiego. — Zamose, 1745. — S. 40.
- ^{2,9} ПАН Краків. - Ф. 1081, арк. 9.
- ²⁹⁰ Там само.—Арк.20.
- ²⁹¹ Чарт. - Ф. 616, арк. 170.
- ²⁹² Там само. — Арк. 170.
- ²⁹³ РДАДА. —Ф.210, оп. 12, спр.1170, арк.548—553.
- ²⁹⁴ *Назарка І. Знаменне письмо*—С.22.
- ²⁹⁵ Осолін. — Ф. 250/11, арк S2—83; *Chowaniec CŁ Op. sil*— S. 38.
- ²⁹⁶ Осолін. — Ф. 250/11, арк. 118, 122-123.
- ²⁹⁷ *Всличко С. В. Літопис*. — Т. 2 — С. 315.
- ²⁹⁸ Дополнения к актам—Т. 12—С 302.
- ЦДІА України. —Ф. 2, оп.1, спр.4, арк. 63.
- ³⁰⁰ Осолін.-Ф.250/II, арк. 160.
- ³⁰¹ АГАД.-Ф.АПП, № *Vi*, т.1, арк. 216.
- Там само.
- ³⁰³ Осолін.-Ф.250/II, арк. 233.
- ³⁰⁴ АГАД.-Ф.АПП, № 47, т.1, арк.219-220.
- ³⁰⁵ Там само.—№ 133, арк.47.
- ³⁰⁶ Архив ЮЗР, -4.2.-Т.3,-С.467.
- ³⁰⁷ Чарт.-Ф. 422, арк. 150.
- ³⁰⁸ Там само.—Арк. 150.
- ³⁰⁹ АГАД.-Ф. АЗ, № 3028, арк. 185-186.
- ³¹⁰ Там само.-Ф.АР, від.И, кн.25, арк.201; *Kroi Jan III Sobieski i jego eroha*. — Warszawa, 1986. —S. 70—71.
- ³¹¹ АГАД.-Ф.АР, від.П, кн.25, арк.201.
- ³¹² *Вантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России*— С159.
- ^{н3} Чарт.—Ф.422, арк.312; *Perdenia J. Op. sit*—S.73.
- ³¹⁴ *Крупницький В. З історії Правобережжя*— С 24.
- ^{3,5}*Perdenia J. Op. sit*—S.73; *Чухліб ТВ. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила. 1684—1689 // Український історичний журнал*. —1993. —№ 9 — С.70.
- ^{3,6} АГАД—ФАПП, № 47, т.2, арк.162-166; *Perdenia J. Op sit*-S.77.
- ³¹⁷ АГАД.-Ф.АР, від.П, кн.25, арк.231.
- III **Гам само**. —Ф.АПП, № 47, т.2, арк. 164.
- ³¹⁹ **Там само**. —Арк. 165.

- ³²⁰ Осолін.—Ф. 876, арк. 36; *Лндрусяк М.* До Історії правобічних козаків...—С. 253.
- ³²¹ АГАД.-Ф. АПП, № 47, т. 2, арк. 729.
- ³²² Осолін.—Ф. 876, арк. 35; *Лндрусяк М.* Вказ. праця.—С. 260.
-ХЛТ
- ³²³ Rzeczpospolita w dobie Jana III Sobieskiego—Warsa wa, 1983.—&279.
- ³²⁴ АГАД.-Ф. АПП, № 47, т. 2, арк. 156.
- ³²⁵ Чарт.-Ф. 2679, арк. 135; Архив ЮЗР.- Ч. 3.-Т. 1-С. 235-236;
Antoni I. Kozacy na Polesiu Kijowskim // Biblioteka Warszawska.—Т. IV.—1881.-S. 34.
- ³²⁶ АГАД.-Ф. АР, від. II, кн. 25, арк. 212.
- ¹⁷⁷ Осолін.—Ф. 276, арк. 171—172; *Лндрусяк М.* Вказ. праця.—С. 259.
- ³²⁸ *Perderua J.* Op. sit.-S. 51.
- ³²⁹ *Korzon T.* Dzieje wojen.—Т. 3.—S. 16.
- ³³⁰ Ibid.
- ³³¹ Осолін,—Ф. 876, арк. 182; *Лндрусяк М.* Вказ. праця.—С. 274.
- ³³² Чарт,- Ф. 2699/IV, арк. 16.
- ³³³ РДАД \.—Ф. 210, оп. 13, спр. 97, арк. 552.
- ³³⁴ Чарт.-Ф. 2699/IV, арк. 45.
- ³³⁵ Ягелон.-Ф. 1151, арк. 56-57
- ³³⁶ *Оглобин О.* Ескізи.—С. 17.
- ³³⁷ Там само.
Эварницький Д. Источники.—Т. 1.—С. 368.
- ³³⁹ Осолін.—Ф. 876, арк. 97—98; *Лндрусяк М.* Вказ. праця.—С. 265.
- ³⁴⁰ Starożytności historyczne polskie.—Т. 2,—S. 523.
- ³⁴¹ *Sarnecki K.* Pamiętniki.—S. 39.
- ³⁴² *Величко С. В.* Вказ. праця.—Т. 2.—С. 430.
- ^{M*} *Theiner A* Vetera monumenta Polonae et Lituaniae.—Т. 3.—S. 760.
- ³⁴⁴ *Ктрницький В.* Hetman Masera und selx Zeit—Leipzig, 194L—S. 186.
- ³⁴⁵ Чарт.-Ф. 493, арк. 243.
- ³⁴⁶ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна.—С. 52, 230; *Крупницький В.* Вказ. праця,—С. 19; *Маркіній В. А., Крпжаніоська В. В.* Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII—60-х роках XVIII ст. // Науково-методичні праці з історії СРСР.—Вип. 1.—К, 1991.—С. 11.
- ³⁴⁷ *Волк-Карачевський В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв.—К, 1899; *Дядиченко В. А.* Історія боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690—1699 рр.) // Наукові записки—Кн. 2—К, 1946.—С. 166-177; *Сергієнко Г. Я.* Вказ. праця.
- ¹⁴⁸ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Вказ. праця.¹

- ³⁴⁹ Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя.—Львів, 1936; *Полонська-василенко Н.* Палій та Мазепа // Літопис Червоноткалина — 4.8/9.— 1992.—С 2—6; *Дядиченко В.А* Вкаа праця; *Сергієнко Г.Я.* Вкаа праця.
- ³⁵⁰ *Полонська-Василенко Н.* Палій та Мазепа.—С 5.
- ³⁵¹ Архив ЮЗР.-Ч. 2 - Т. 2.-С.479-480; *Сергієнко Г.Я.* Вкаа праця.—С.67; *Смолій В.А, Степанков В.С.* Вкаа праця.—С52
- ³⁵² Архив ЮЗР. - Ч. 2. - Т. 2 - С. 497.
- ³⁵³ Ягелон. - Ф. 1151, арк. 56-57.
- ³⁵⁴ *Majewski W* Palij Semen // *Polski Słownik Biograficzny.*—Т.25.— Krakow, 1982.-S. 79.
- ³⁵⁵ Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. 2. - С 229-230.
- ³⁵⁶ *Королюк В.Д.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны // УЗИС.-Т IV.-М., 1951.-С230.
- ³⁵⁷ Архив ЮЗР.-Ч.3—Т.2—С411; *Сергієнко Г.Я.* Вкаа праця,—С121
Валабушевин Т. А Вказ. праця.—С 31.
- ³⁵⁹ *Дядиченко В. А* Вказ. праця.—С 167.
- ³⁶⁰ АГАД.-Ф.АР, від»" кн.25, арк.231; *Perdenia J.* Op. sit.-S. 78.
- ³⁶¹ АГАД.-Ф.АР, від II, кн.25, арк.233-234.
- ³⁶² Осолін.—Ф. 876, арк. 130—131; Андрусяк М. Вкаа праця,—С. 270.
- ³⁶³ Там само.
- ³⁶⁴ АГАД.-Ф.А3, № 3060, арк. 21.
- ³⁶³ Там само.
- ³⁶⁶ Чарт.—Ф. 844/IV, арк. 133—135; *Андрусяк М.* Мазепа і Правобережжя.—С 20—21; *Perdenia J.* Op sL—S. 88—89.
- ³⁶⁷ Осолін.-Ф.405/II, арк. 35-36.
- ³⁶⁸ Там само.—Ф.406/III, арк.270-271.
- ³⁶⁹ Там само.-Арк.278-279.
- ³⁷⁰ Там само.
- ³⁷¹ Ягелон.—Ф. 1151, арк. 29.
- ³⁷² Осолін.-Ф.406/III, арк. 273.
- ³⁷³ БНВ. - ВР, ф. 21029, арк 78.
- ³⁷⁴ Цит.за: *Сергієнко Г.Я.* Вкаа праця.—С. 108
- ³⁷⁵ Чарт. - Ф. 2699/IV, арк. 12L
- ⁶ Там само—Арк.119.
- ³⁷⁷ *Sarnecki K.* Pamiętniki.—S. 55, 58.
- ^m АГАД.-Ф.ЛПП, № 162, т. 1, а н к. 20; *Urbański T.* Op. slt. -S. 17
- ^Ю Чарт.—Ф. 1949/IV, арк. 1-120.
- ³⁸⁰ Там само.—Арк.4.
- ³⁸¹ Там само.—Арк. 8.

- ³⁸² Там само. — Арк. 26.
- ³⁸³ Там само. — Арк. 32.
- ³⁸⁴ Там само. — Арк. 7.
- ³⁸⁵ Там само. — Арк. И.
- ³⁸⁶ Там само. — Арк. 17.
- ³⁸⁷ Там само. — Арк. 13, 17, 20.
- ³⁸⁸ Осолін. — Ф. 452/2, арк. І; *Лндрусак М.* Вкаа праця. — С 29.
- ³⁸⁹ Ягелон. — Ф. 1151, арк. 71—72.
- ³⁹⁰ Цит. за: *Уманець Ф.М.* Гетман Мазепа. — СПб, 1897. — С 181.
- ³⁹¹ Чарт. - Ф. 2659/IV, арк. 202-203.
- ³⁹² ПАН Курнік, — Ф. 397, арк. 60—61.
- ³⁹³ Осолін. - Ф. 406/II, арк. 123-124.
- ³⁹⁴ Архив ЮЗР - 4. 3. - Т. 2 - С. 327.
- ³⁹⁵ *Крупницький В.* Hetman Masera_ — S. 54.
- ³⁹⁶ *Sarnecki K.* Op. sit—S 235, 259. Pamiętni ki - Warszawa, 1862—S. 40-4L
- ³⁹⁷ Осолін. — Ф. 867, арк. 116.
- ³⁹⁸ Чарт. - Ф. 1668, арк. 54.
- ³⁹⁹ Там само. — Арк. 170.
- ⁴⁰⁰ Чарт. - Ф. 867/IV, № 42, арк. 23.
- ⁴⁰¹ АГАД, - Ф. АПП, № 47, т. 2, арк. 601-608.
- ⁴⁰² Там само.
- ⁴⁵³ Чарт. - Ф. 867/IV, № 42, арк. 23; *Sarnecki K.* Op. sit-S. 215.
- ⁴⁰⁰⁴ Державна публічна бібліотека' ім. М. Салтикова-Щедрина (Санкт-Петербург). — Ф. 523, спр. 3, арк. І.
- АГАД, - Ф. АПП, № 55, т. 2, арк. 273-274. *Perdenia J.* Op. sit—S. 12L
- ⁴⁰⁶ Чарт. - Ф. 1668, арк. 245.
- ⁴⁰⁷ *Perdenia J.* Op. sit-S. 116.
- ⁴⁰⁸ Чарт. - Ф. 515, № 42, арк. 191.
- ⁴⁰⁹ Там само. — Ф. 1668, арк. 260.
- ⁴¹⁰ Там само. — Арк. 170.
- ⁴¹¹ *Богословский М.М.* Петр I Материалы для биографин--М, 1948.— Т. L—С 433; *Королюк В.Д.* Речь Посполитая и начало Северной войны // УЗИС—Т. 5.— М, 1952.—С 277.
- ⁴¹² *Perdenia J.* Op. sit-S. 122.
- ^{4,3} АГАД, - Ф. АПП, № 55, т. 2, арк. 111.
- ⁴¹⁴ Цит. за: *Сергиенко Г.Я.* Вкаа праця, — С. 119.
- ⁴¹⁵ Чарт. - Ф. 1676, арк. 119-120.

ДОДАТОК

Документ № 1

**Компут Війська Запорозького Й. К. Мсці
пописаного під Кашперовцями В. К. Мсці Паном
Каштеляном Хелмським Полковником В. К. Мсці
для Й. Мсці Ксьондза Бонесанн Комісара
Апостольського від 22 жовтня 1889 року**

Полк Пана Гетьмана Запорозького

Пан Гетьман або Наказний**

Обозний Генеральний

Писар Генеральний

Осавул Генеральний

Бунчужний

Хорунжий Генеральний

Підосавул "

Пушкарів

Довбуш

Трубач

Прапорний

Капелан

Черні при тім полку пописано! усієї наділяється 93

Полк п. Гришка

П. Полковник	1
Писар Полковий	1
Хорунжий Полковий	1
Осавул Полковий	1
Підосавул Полковий	1
Судья Полковий	1
Отаманів Сотенних	38
Сотників	5
Хорунжих	5
Осавулів	5

Черні при тім полку пописаної всієї наділяється 534

Архів головний актів давніх у Варшаві—Ф. Архів Публічний Потоцьких, ^ 47, т.2, арк. 162—166. Копія. Переклад з польської.

На час укладення компуту А. Могила вже не керував полком (він вмер "а початку 1689 р.).

Полк п. Іскри

П. Полковник	1
Осавул Полковий	1
Писар Полковий	1
Хорунжий Полковий	1
Обозний Полковий	1
Сотників	4
Хорунжих	4
Осавулів	4
Черні при тім полку пописаної всієї наділяється	280

Полк п. Самуся

П. Полковник	1
Осавул Полковий	1
Писар Полковий	1
Хорунжий Полковий	1
Обозний Полковий	1
Сотників	3
Осавулів	3
Хорунжих	3
Черні при тім полку пописаної всієї наділяється	150

Полк п. Мокоренка

П. Полковник	1
Сотників	2
Писарів	1
Хорунжих	2
Осавулів	1
Черні при тім полку пописаної всієї наділяється	161

У похід за наказом Й.В.М. Пана Гетьмана В.Коронного з Самусем Полковником пішло людей кількістю	93
Згідно волі тогож Й.В.М. Пана Гетьмана В.Коронного пішло до Немирова людей кількістю	47

Компут тоді всього Війська Запорозького окрім старшини вноситься	1338
Окрім Булукбаші, який перед цим у Барі знаходився	
Окрім Барабаша з людьми його	
Окрім Михайла, якого ще не пописано, а каже, що козаків має	55
Окрім Семена, який при Чайках (7) залишився	

Документ ЛІ 2
Компут Війська Запорозького

Самусь Гетьман Наказний Хінний***.	600
Іскрицький Кінний	100
Абазинець Кінний.	100
Палій Кінний_____	300
	Гібо
Іскра Піхотний.	200
Ярема Піхотний.	200
Барабаш Піхотний.	150
Тишко Піхотний.	200
Крук Піхотний _____	150
	900

Документ Л» 3
Компут Війська Й. К. Мсі Рчитої Запорозького
постановлений в 1694 році

Полки кінні

Пана СІмуса Гетьмана Наказного.	коней 500 ⁺
Пана Палія.	коней 300
Пана Абазинця	коней 200 ^{nl}
Й. М. Пана Вільги ⁺⁺⁺	коней 100

Полки піші

Пана Циганчука	людей 200
Пана Яреми.	людей 200
Пана Іскри.	людей 200
Пан? Барабаша	людей 150
Пана Крука_____	людей 150

Фактично людей кінних і піших 2000

* *
Бібліотека інституту ім. Осолінських у Вроцлаві.—Ф.406/ІІ, арк.123,
Бібліотека Національна у Варшаві.—Відділ мікрофільмів, м/ф. 8741. Копія.
Переклад з польсько!

Вірогідно, що даний компут складений у 1694—1695 рр.

Список поділів козаків на кінні і піхотні підрозділи.

Бібліотека Музею Національного ім. Кп. Чарторийських у К («коні -
Ф. 2699/ІV, арк.202; Бібліотека Національна у Варта»—Бідд'я мікрофільми»
м/ф. 22194. Оригіг-ал. Переклад з польської.

¹ У пешому варіанті записано *600», соїм виправлено на «547Ц.

⁺ Спочатку записано «100», виправлено на «23С»

^U У королівського регі ітара Б. Вільги також служила пьни кількість козаків.

ЗМІСТ

Вступ	3
Л Політичний статус Правобережної України в світлі міжнародних відносин.	4
2. «Правобережна» політика гетьманського уряду Лівобережної України.	14
3. Козацький устрій під владою Корони Польської у другій половині 70-х — на початку 80-х рр. XVII ст.	24
4. Правобережна Гетьманщина під зверхністю Османської імперії (1676—1683 рр.).	35
5. Основні напрями військової та поетичної діяльності козацтва у 1684—1692 рр.	41
6 Відродження козацької державності на Правобережній Україні у 90-х рр. XVII ст.	58
Висновки.	70
Джерела	72
Додаток.	87

Підписано до друку 8.12.95 Формат 60x84 і/16

Ум.друк.арк. Обл.вид.ярк. 5,26

Тираж. 300. 3»м. 2 о' 1996р. Ціна договірна

Поліграф.д-цк Ін-ту історії України НАМ України

Київ-1, 1 рушевської), 4